

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
Katedra genderových studií

Současný život „superžen“ po zániku primární rodiny

Diplomová práce

Autorka práce: **Bc. Šárka Hanáková**

Vedoucí práce: **Mgr. Lubica Kobová, M.A., Ph.D.**

Místo a rok vypracování: **Praha 2018**

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předloženou diplomovou práci zpracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu. Současně dávám svolení k tomu, aby byla práce přístupná v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne

Bc. Šárka Hanáková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucí mé práce Mgr. Ľubici Kobové, M.A., Ph.D za její vstřícný přístup při konzultacích a cenné rady, které mi pomohly tuto práci zkompletovat a také své rodině a partnerovi, kteří mi pomohli s realizací výzkumu a po celou dobu studia mě podporovali. Děkuji.

Obsah

1	ÚVOD	8
2	TEORETICKÁ ČÁST	10
2.1	Emancipace žen a ideál ženství v období státního socialismu	10
2.1.1	Pojem „superžena“	10
2.1.2	Ženská otázka podle marxismu	12
2.2	Postavení žen v období státního socialismu	14
2.2.1	Žena v rodině a domácnosti	16
2.2.1.1	Žena v roli pečovatelky	19
2.2.2	Žena v zaměstnání	20
2.2.3	Žena ve vedoucích pozicích a veřejném životě	24
2.2.4	Kombinace práce, rodiny a soukromého života v období státního socialismu	26
2.2.5	Volný čas žen v období státního socialismu	30
2.3	Stáří, stárnutí a „třetí věk“	31
2.3.1.	Gender a stárnutí	33
2.3.2	Třetí věk	35
2.3.3	Odchod do důchodu a životní úroveň	35
2.3.4	Ztráta životního partnera a fenomén vdovství	37
2.4	„Aktivní stáří“ jako způsob vyrovnávání se s novou rolí	40
2.4.1	Zaměstnání v důchodovém věku	41
2.4.2	Dobročinnost a organizace pro volný čas seniorů a seniorek	42
2.4.3	Univerzita třetího věku	43
2.4.4	Prarodičovství	44
2.5.	Shrnutí teoretické části	45
3	EMPIRICKÁ ČÁST	48
3.1	Metodologie	48
3.1.1	Feministický výzkum a paradigma	48
3.1.2	Pozicionalita	49
3.1.3	Etika výzkumu	50
3.1.4	Metodologická sebereflexe	51
3.2	Techniky výzkumu	52
3.2.1	Výzkumná metoda a výzkumná otázka	52
3.2.2	Metoda sběru dat	52
3.2.3	Výběr vzorku	53
3.2.4	Metoda analýzy dat	54
3.3	Analýza dat	55

3.3.1	Výběr komunikačních partnerek.....	55
3.3.2	Analýza a interpretace kategorií.....	56
3.3.2.1	Zaměstnání.....	56
3.3.2.2	Kombinace rodinného a pracovního života.....	58
3.3.2.3	Genderová dělba práce.....	65
3.3.2.4	Volný čas žen v produktivním věku.....	71
3.3.2.5	Život po ztrátě partnera.....	77
3.3.2.6	Aktivita volného času ve „třetím věku“.....	87
3.3.2.7	Vize vlastní budoucnosti a zajištění péče.....	96
3.3.3	Shrnutí kategorií.....	99
4	ZÁVĚR.....	102
	Bibliografie.....	106
	Přílohy.....	112

Bibliografický záznam

HANÁKOVÁ, Šárka. *Současný život „superžen“ po zániku primární rodiny*. Praha, 2018. 115 s. Diplomová práce. Karlova Univerzita. Fakulta humanitních studií. Katedra genderových studií. Vedoucí práce Lubica KOBOVÁ.

Abstrakt

Ženy, kterým se v diplomové práci věnuji, byly za státního socialismu nazývány "superženami". Jejich úkolem bylo skloubit profesní kariéru s péčí o rodinu a domácnost. Přestože se situace v rodině proměnila a tradiční model rodiny, v němž jako jediný živitel fungoval muž, byl nahrazen demokratickým modelem, v němž byli živiteli muž i žena, práce v domácnosti a péče o děti zůstávala primárně povinností ženy. V období státního socialismu byly ženy zatíženy „dvojím břemenem“. Svůj život věnovaly rodině a jejich volný čas, kterého jim oproti mužům zbývalo méně, většinou odpovídal zájmům dětí nebo celé rodiny. V práci se zaměřuji na to, jak se těmto ženám žije nyní, kdy jsou již v důchodu a po ztrátě životního partnera žijí samy a také na to, jak se s touto odlišnou životní situací a změnami společenských rolí vyrovnávají. Pracuji s teoretickými přístupy emancipovaného žensství a aktivního stáří jako způsobu vyrovnávání se se změnou společenského postavení. Jako výzkumnou metodu jsem zvolila kvalitativní přístup, který v této práci realizuji prostřednictvím analýzy hloubkových rozhovorů s ovdovělými seniorkami.

Klíčová slova

gender, státní socialismus, postavení ženy, kombinace rodinného a pracovního života, volný čas, stárnutí, třetí věk, aktivní stáří, vdovství.

Abstract

This thesis is dedicated to women who were called “the super women” during the communist era. Their mission was to combine their profession with taking care of their children alongside of being a housewife. Even though the traditional model of the men supporting the whole family changed to more democratic model with the both man and woman supporting the family, the housekeeping and taking care of children still stayed the wife’s responsibility. In the period of communism, women were “double burdened”. They dedicated their lives for their families and the free time they had, which was less than what men had, mostly corresponded with the interests of children and the whole family. In this thesis I focus on how these women live nowadays. They have already retired and after losing their partner they now live alone. I also focus on how they deal with this different life situation and changes in their social roles. I work with the theoretical approaches of emancipated femininity and active aging as a way to cope with changes in social status. I chose the qualitative approach as a research method. It is implemented in this diploma thesis by analyzing thorough interviews with widowed seniors.

Key words

gender, state socialism, position of woman, work-life balance, free time, ageing, third age, active ageing, widowhood.

1 ÚVOD

Lidský život je rozdělen do několika životních etap. V období tzv. produktivního věku jsou ženy zatíženy hned několika rolemi. Společnost od nich očekává aktivní účast na pracovním trhu a podílení se na ekonomickém zajišťování rodiny. Kromě toho jim také náleží praktická péče o domácnost a nutnost vykonávat domácí práce, bez kterých by se žádná domácnost neobešla. Pokud se žena stane matkou, přibývá jí další povinnost péče o dítě. Jakmile dítě povyroste, musí se žena naučit skloubit své mateřství a povinnost péče o domácnost také s placeným zaměstnáním, což představuje nelehký úkol. V této práci označuji situaci, kdy je žena zatížena prací v domácnosti a placeným zaměstnáním, jako dvojí břímě. Chce-li se na pracovním trhu žena uplatnit, musí přijmout fakt, že pracovní trh není k ženám tak velkorysý jako k mužům a také způsob odměňování provedené práce mužů a žen není vyrovnaný. Navíc žena čelí diskriminaci pracovního trhu v důsledku svého mateřství a také znesnadnění dosáhnout stejné kvalifikace jako muži. Volný čas, který ženě zbývá, se rovnoměrně dělí mezi péči o děti a neplacenou práci v domácnosti, na uskutečnění vlastních cílů a tužeb jí zbývá volného času jen minimum. Nárůst volného času žena zažívá až po odchodu svých dětí z domácnosti. V tomto období se znovu musí vyrovnat s nepříjemnou životní zkušeností, kdy jí člověk, o kterého dlouhé roky pečovala, opouští. Konečně však přichází možnost věnovat se vlastním zájmům a partnerovi.

Výraznou životní etapu plnou změn představuje stáří. Toto období je spojeno s ukončením ekonomické aktivity a v této práci pro toto období používám označení „třetí věk“. Žena se znovu potýká s důsledky diskriminace na pracovním trhu, protože menší mzda žen oproti mužům znamená pro ženy menší důchod, což se odráží i v kvalitě života a spokojenosti. Někteří lidé v tomto období nepřestávají být ekonomicky činní a rozhodnou se své fyzické síly ještě využít a zlepšit svou ekonomickou situaci, jiní již preferují období klidu a stáří pro ně představuje čas, kdy si mohou plnit svá přání, na která v průběhu života nebyl čas. Zlom nastává, když jeden z partnerů zemře a proces realizace partnerských cílů a aktivit je přerušen. Ten druhý se musí vyrovnat nejen s jeho psychickou ztrátou, ale také s důsledky jeho ztráty fyzické – zhoršení ekonomické situace, pocitem osamělosti, ztrátou smyslu života. Tato nepříjemná a těžká životní zkušenost však s sebou přináší množství volného času. Člověk musí přijmout novou společenskou roli a rozhodnout, jak bude svůj život směřovat dále sám, a jakým způsobem této příležitosti využije.

V této práci se budu zabývat tím, jaký dopad má „superženství“, tedy způsob života žen v období jejich ekonomické aktivity, kdy jim ve společnosti náležely tři hlavní role – zaměstnankyně, manželky a matky, na jejich současný život ve stáří a také jak tyto ženy tráví svůj volný čas nyní v porovnání s trávením volného času v produktivním věku. Zaměřila jsem se na ovdovělé ženy, které se v průběhu svého života musely postavit všem těmto výzvám, zejména v období státního socialismu, kdy byly ekonomicky aktivní a zároveň pečující matky, protože tuto skupinu žen považuji za nejzranitelnější. Zranitelnost vdov spatřuji především v jejich horší ekonomické situaci, která je zapříčiněna platovou nerovností mužů a žen v průběhu předchozího života, která se po smrti manžela ještě zhoršuje a také jejich větší vytížeností v důsledku dvojí zátěže v průběhu života, zejména péčí o děti a další rodinné příslušníky. V průběhu života se jejich společenské role změnily, k roli matky přibyla role babičky či prababičky, se smrtí manžela přišly o roli manželky a s odchodem do důchodu ztratily roli zaměstnankyně. Cílem mé práce je zjistit, jak se vyrovnávají s novou společenskou rolí ve stáří. Budu se věnovat tomu, jak předchozí způsob života ovlivnil jejich současný život i výběr volnočasových aktivit, kterým se v současnosti věnují a jaký význam jim ve svém životě přikládají. Pro mnohé z nich představuje aktivní styl života ve stáří způsob, jímž se vyrovnávají se ztrátou svých dřívějších společenských rolí a přijetím rolí nových.

Teoretická část práce je rozdělena do tří hlavních tematických částí. V první části se budu věnovat historickému kontextu emancipace žen, postavení žen v období socialismu a také jejich konkrétním společenským rolím, protože toto období figurovalo v životě mých narátorek, zejména v době jejich dospělosti. Období dospělosti považuji za důležité ze dvou důvodů, jednak se v tomto období ukotvuje identita žen prostřednictvím jejich společenských rolí, které zastávají a také dochází k vyjednávání rolí a rozdělování práce a povinností mezi manželi a v rodině. Druhá část je zaměřena na období stáří, stárnutí a třetí věk, protože reflektuje současnou životní situaci mých narátorek. Třetí část je věnována aktivnímu stáří a aktivitám volného času seniorů a seniorek, což považuji za možný způsob, jak se výzvě „stáří a stárnutí“ postavit čelem. V empirické části této práce pak budu pomocí analýzy polostrukturovaných rozhovorů zjišťovat, jak mé narátorky samy tuto výzvu „stáří“ přijaly, jak svůj volný čas využívají a interpretují a jaké aspekty předchozího života nejvíce ovlivnily současný způsob života mých narátorek.

2 TEORETICKÁ ČÁST

Teoretickou část jsem rozdělila do několika hlavních témat, kterým se budu v rámci své práce věnovat. Jako první představím historický kontext emancipace českých žen v období státního socialismu a vysvětlím pojem „superžena“, se kterým ve své práci budu pracovat. Poté se zaměřuji na dobový kontext postavení žen v několika hlavních oblastech v období státního socialismu – v rodině, zaměstnání a veřejné sféře. Období státního socialismu sehrálo v životech mých narátorek velkou roli, jelikož v něm prožily téměř celé období své ekonomické aktivity a také mělo vliv na formování uspořádání rolí uvnitř rodiny i na charakter volného času. Pro mé narátorky bylo důležité zejména období 70. a 80. let, kdy na ně tíha dvojího břemene dopadala nejvíce, jelikož v tomto období byly matkami závislých dětí a zároveň zaměstnankyněmi. Třetí kapitolu teoretické části tvoří téma stáří, stárnutí a třetího věku jako současné životní období, v němž se mé narátorky nachází a v poslední části se věnuji fenoménu aktivního stáří, které považuji za jednu z možností životního stylu ve stáří a zároveň za způsob, jak se vyrovnat se všemi obtížnými aspekty, které s sebou období stáří přináší.

2.1 Emancipace žen a ideál ženství v období státního socialismu

2.1.1 Pojem „superžena“

Ve své práci pracuji s pojmem „superžena“, proto považuji za nezbytné začít vysvětlením tohoto pojmu a rozvedením myšlenky, se kterou s tímto pojmem budu dále pracovat.

Pojem „superženy“ používá ve své studii Ivan Vodochodský (2007). Tento pojem používá ve vztahu k socialistickým ženám, které považuje za „statečné oběti“ jejich rodin. Také Oates-Indruchová (2015, s. 403) ve své práci využívá definici Chris Corrin, jenž popisuje „superženu“ jako socialistickou akrobatku, která umně žongluje s prací a rodinou. Gal a Klingman (2000, s. 53) popisují „superženství“ spíše jako idealistický obraz ženství v socialistické společnosti. Superženy „představovaly nedosažitelný obraz žen, které mohly být snadno inženýrkami, půvabnými manželkami, matkami, módními ikonami a politickými aktivistkami. Tyto ženy byly ‚superženami‘, naplňujícími očekávání socialistického ženství bez vyčerpání“ (Gal a Klingman 2000, s. 53). Autorky dodávají, že mezi obrazem superženy a mezi aktuální zkušeností žen byl zjevný rozdíl (tamtéž). Navíc byl tento obraz žen jako

„statečných obětí“ jen vztahovým termínem. V každém genderové systému představuje žena protiklad k muži a v tomto případě byl obraz ženy jako statečné, superschopné oběti protikladem k obrazu jejího manžela, který sice v socialistické společnosti mohl být lépe placen a mohl mít v zaměstnání dominantní postavení, ale v rodině se choval jako „velké dítě“, které je zranitelné, závislé a potřebuje, aby o něj někdo pečoval (Gal a Klingman 2000, s. 53–54).

Ženy v období socialismu byly zatíženy tzv. dvojitým břemenem¹, tedy péčí o domácnost a děti a placeným zaměstnáním. Vodochodský hovoří o „emancipaci“ socialistických žen, která je „chápána někdy jako pozitivní proces společenského osamostatňování žen, jindy je míněna spíše ironicky“ (Vodochodský 1999, s. 12). Emancipace žen prostřednictvím zespolečnění aktivit, které v tradiční domácnosti vykovávaly ženy se totiž jak píše Vodochodský (1999, s. 37) ukázala být příliš nákladná, společností nepřilíživá (více viz. kapitola 2.2.1 Žena v rodině a domácnosti) a také ohrožovala populační růst. Vodochodský (2007) uvádí, že vývoj postavení žen v socialismu bývá rozdělován do dvou etap – 50. a 60. léta a 70. a 80. léta. Emancipační fázi žen pak řadí do 50. a 60. let 20. století. Za tímto vývojem podle něj stojí „umožněný vstup žen do sféry placeného zaměstnání, ke kterému došlo hned po roce 1948“ (Vodochodský 2007, s. 12). Havelková (2015, s. 46) popisuje tři stádia genderu v právu. První fázi představuje období zrovnoprávnění v letech 1948-1962, které bylo charakteristické postupným zrovnoprávněním a zvyšováním ochrany v pracovních vztazích a posilováním právní ochrany žen ve spojení s těhotenstvím a mateřstvím. Ve druhém období reflexe v letech 1962-1968 došlo ke zpochybnění předchozí politiky rovnoprávnosti mužů a žen. Třetí období v rozmezí let 1968-1989 Havelková (2015, s. 69) nazývá obdobím rodiny ale také obdobím stagnace, protože došlo ke stagnaci marxistických snah o společenskou změnu v oblasti rovnosti pohlaví. Zároveň však byla v tomto období posilována rodina v důsledku politiky orientované na populační růst. Díky rovnostářské socialistické politice 50. a 60. let 20. století, která usilovala o odstranění nerovností mezi muži a ženami se ženy stávaly méně závislými na mužích, a to jak ekonomicky, sociálně, tak i psychologicky. Avšak ani v tomto období se nijak nezměnil způsob fungování domácnosti a většina povinností spojených s chodem domácnosti zůstávala na bedrech ženy (Vodochodský 2007, s. 13).

¹ Někteří autoři, jako Vodochodský (1999), používají označení „dvojitá břímě“ pro označení dvojího zatížení ženy, a to jak v domácnosti včetně péče o děti, tak v placeném zaměstnání. Jiní autoři a autorky, např. Havelková (2015) užívají pojem „trojitá břímě“, v němž od sebe oddělují neplacenou práci v domácnosti, péči o dítě a placené zaměstnání ženy.

Šiklová píše, že „v době socialismu přinejmenším dvě generace žen viděly, že je nemožné zvládnout paralelní role – to znamená udržovat domácnost a být zaměstnány – což mělo vliv na pocit viny a trvalou frustraci, protože nebyly schopné zvládat ani jednu práci k svojí spokojenosti (...). Jesle a školky byly k dispozici, ale jiné služby pro domácnost, včetně dopravy do zaměstnání, fungovaly neuspokojivě a ženy snažící se zvládnout obě role nedosahovaly v zaměstnání stejných výsledků jako muži“ (Šiklová 1997, s. 267 in Vodochodský 2007, s. 13.). Tento citát Šiklové tedy reflektuje situaci, kterou popsaly autorky Gal a Klingman (2000, s. 53), že dobovými časopisy (50. léta 20. století) podporovaný a idealizovaný obraz ženy neodpovídal reálné zkušenosti žen a byl spíše ideologickým obrazem socialistické ženy.

2.1.2 Ženská otázka podle marxismu

Emancipace českých žen v období státního socialismu a ženská otázka byla výrazně ovlivněna marxistickým pojetím emancipace. Podle stupně emancipace žen je porovnávána také všeobecná emancipace společnosti. Dle marxistické teorie není příčinou útlaku žen a nerovnosti mezi ženami a muži ve společnosti jen pohlaví, ale jedná se o problém historický. Bebel (1879/1962)² se ve své práci *Žena a socialismus* zabýval otázkou, jakou by měla mít naše společnost formu, a jak by měla být organizována, aby nedocházelo k utlačování žen, vykořisťování a bídě. Dle Bebel (1879/1962) trpěly ženy dvojitým způsobem, a to sociální a společenskou závislostí na mužích a hospodářskou závislostí. Dle něj ženská otázka úzce souvisí s otázkou sociální. Nelze vyřešit jednu bez druhé. Bebel (1879/1962, s. 37) tvrdí, že „osvobození lidstva není možné bez sociální nezávislosti a rovnosti obou pohlaví“.

Marxismus za historickou příčinu útlaku žen stejně jako útlaku dělnické třídy považuje soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Teorií o úpadku žen a ztráty jejich postavení v rodině je několik, všechny však souvisí s ekonomickou změnou uvnitř rodiny. Dle Engelse (1949) měla dříve rodina matriarchální podobu, v níž měly ženy výsadní postavení a majetek se dělil po mateřské linii. S postupem času však muži získávali větší moc, což souviselo s bohatstvím. Bylo tedy v jejich zájmu, aby se majetek dědil po otcovské linii a dostal se tak k jejich potomkům, proto rodina začala být monogamní a matriarchální ráz rodiny se změnil v patriarchální. Ženy byly zbaveny svého nadřazeného postavení vůči

² Pozn. autorky: původní text Bebel *Žena a socialismus* vyšel v roce 1879, v této práci cituji novější vydání textu z roku 1962.

mužům, a naopak byly donuceny podřídit se mužům jako živitelům jejich rodiny. Velká rodina, která měla hospodářskou funkci, se rozdrobila na malou rodinu, jež tvořili pouze muž, žena a děti. Rodina tak nebyla schopna nadále plnit hospodářskou funkci, která byla ze soukromé sféry přesunuta do veřejné sféry (srov. Engels 1949; Wagnerová 1995; 2017 a Šolcová 1976; 1984). Ženy v domácnosti byly závislé na muži jako živiteli rodiny a jediným možným řešením podle marxismu byla vlastní námezdní práce žen (Šmausová 2011, s. 197). Marxisté si uvědomovali problém neplacené práce žen v domácnosti a za jeho řešení považovali přesunutí povinností uvnitř soukromé sféry do sféry veřejné a na zřízení veřejných institucí, které ženy od této práce osvobodí. Řešením, které by ženy alespoň částečně osvobodilo od domácích prací, měly být veřejné prádelny, závodní jídelny a také kolektivní výchova dětí. Veřejná sféra a příslušné instituce však přebíraly úlohu žen pouze přes den. Problém nerovného rozdělování povinností mezi ženou a mužem uvnitř domácnosti mimo pracovní dobu zůstával neřešen (Wagnerová 2017, s. 27).

Podstata marxistických teorií se objevila v myšlení českých ženských aktivistek, které viděly problém nerovnosti žen a mužů ve „dvojím zatížení“ žen a jako způsob jeho odstranění navrhovaly kolektivizaci domácích prací a péče o děti podle ruského vzoru, již v první polovině 20. století. Anna Malá (1926/2010) vzhlížela k Rusku jako k zemi společenského pokroku a za velký krok vpřed považovala právě ruský způsob řešení situace dvojího zatížení žen pomocí zřízení společných jídelen, kuchyní a prádelen. Dle Malé a Křenové (1921) „žena – komunistka netouží nazpět do domácnosti, ale říká této kapitalistické společnosti: Naložili jsme na nás více povinností, než může žena unést. Zbavte nás aspoň těchto vysilujících prací hospodyňských tím způsobem, že zřídíte vzorné veřejné kuchyně, prádelny a správkárny (...) všude tam, kde ženy výdělečně pracují, abychom, kdy se vrátíme z práce domů, mohly náležeti trochu dětem a sobě samým“ (Malá, Křenová 1921/2010, s. 240). Jiná česká aktivistka Jana Hudcová (1946/2014, s. 213) o neplacené práci v domácnosti napsala: „Dnešní vedení domácího hospodářství je však krajně nehospodárné, a proto pro stát do budoucna neúprosné. (...) Musíme tedy dobře promyslet, jak (...) co nejúčinněji zkrátit pracovní dobu hospodyně, aby se mohla uvolnit i pro jiné úkoly a žít jako rovný mezi rovnými, mít stejná práva a povinnosti a nikoli více povinností a méně práv“. Ženy by se podle ní neměly kolektivismu obávat, protože tento hospodářský pokrok pracuje pro jejich prospěch a těžkou a namáhavou práci, kterou doposud dělaly ručně, za ně udělají odborníci pomocí strojů daleko rychleji a lépe.

Odlišnost marxistického pojetí řešení ženské otázky od feministického tkví v tom, že marxisté považují za řešení sjednocení mužů a žen dělnické třídy, neboť jejich zájem odstranit třídní útlak je stejný, feministické hnutí se naopak zaměřovalo na získání právní rovnosti všech žen (srov. Šolcová 1984; Gelnarová 2017).

2.2 Postavení žen v období státního socialismu

Mé narátorky se narodily v období druhé světové války, na jejím konci, nebo těsně po jejím ukončení. V období státního socialismu prožily velkou část svého života, založily v něm rodiny a staly se ekonomicky aktivními. Nyní bychom je zařadily do období vlastního stáří. Období socialismu je pro mnohé z mladších generací téměř cizí, pro mé narátorky však představovalo každodenní realitu. Proto i Haškovcová (2010, s. 60), která se věnuje problematice stárnutí, považuje za důležité, aby bylo toto období popsáno, především zmiňuje důležitost faktů rodinného života. Neznalost těchto faktů může být příčinou mezigeneračního neporozumění, mezi dnešními babičkami a jejich vnoučaty, ale také mezi babičkami a jejich dětmi, které v tomto období vyrůstaly.

Postavení ženy v období státního socialismu bychom mohli popsat prostřednictvím třech dimenzí – postavení ženy v rodině a v domácnosti, postavení žen v placeném zaměstnání a postavení a aktivita žen ve veřejné sféře. Tyto dimenze jsou spolu úzce propojené, navzájem se ovlivňují a vytváří různé identity žen. V následujících kapitolách se budu jednotlivým rolím žen věnovat podrobněji.

Kromě těchto kategorií bylo postavení žen za socialismu ovlivněno dalšími politickými, hospodářskými a společenskými změnami. Wagnerová (1995/2017) píše, že na zlepšení postavení socialistických žen se nepřímo podílely také znárodnovací a vyvlastňovací opatření, ke kterým docházelo po druhé světové válce v mnoha evropských zemích, jež se staly součástí SSSR. Podle ní mělo znárodnění velký dopad především na mužské identity, protože se ztrátou majetku přišli muži také o své dominantní společenské postavení. Podíl žen na společenském bohatství nebyl tak velký jako podíl mužů, proto na ženy nemělo znárodnění takto velký negativní, ekonomický a společenský dopad jako na muže a zároveň dopomohlo k vyrovnání hospodářské nerovnosti mezi muži a ženami.

Velkou roli navíc také hrály genderové stereotypy a předsudky. Bauerová (1974, s. 12) píše, že vstup žen na pracovní trh narušil zavedený společenský řád, v němž mužům náležela role „živitele rodiny“ a privilegium vykonávat placenou práci mimo domov, zatímco ženy byly uvězněny mezi čtyřmi zdmi svých domácností. Nutno podotknout,

že po velmi dlouhé období byl tento společenský řád silně heterosexuálně zaměřený. Předpokládalo se, že snem každé ženy, je provdat se za muže, stát se na něm existenčně závislou a její jedinou přirozenou rolí je role matky. Tento heterosexuální společenský řád však vylučoval a znevýhodňoval všechny ostatní, nejen svobodné matky a neprovdané ženy. Naopak znevýhodňoval všechny svobodné muže, protože výše platu mužů byla v období 19. století nastavena tak, aby pokryla náklady a výdaje celé rodiny. Horská a kol. (1990 in Možný 2008, s. 179) tvrdí, že „v té době (v 1. polovině 19. století, pozn. aut.) byl zásadní rozdíl v postavení vdané a neprovdané ženy: o provdanou ženu se zcela samozřejmě, pokud neměla příjmy ze zaměstnání, staral manžel, jehož příjem byl základem rodinné ekonomiky. Postavení neprovdaných a bezdětných žen (...) zproblematizoval až rozpad tradiční velké rodiny. (...) Jakmile tento systém někdy na konci devatenáctého století přestával fungovat, zaměstnanost se stala holým ekonomickým nezbytím pro všechny ženy, které neměly manžela“.

Ve společnosti již od 1. poloviny 19. století převládala diskuse o tom, zda by měly vdané ženy mít právo pracovat, protože je přeci zabezpečuje jejich manžel. Některých genderových stereotypů a předsudků vůči ženám se společnost zbavuje velmi pomalu, a proto se ještě i dnes³ objevují tvrzení, že ženy mají nižší duševní schopnosti než muži. Bauerová (1974) usiluje o vyvrácení těchto předsudků a jako způsob navrhuje, abychom pátrali po jejich historických příčinách. Podle idealistických názorů jsou muži a ženy „nosiči zásadně jiných kvalit“ (Bauerová 1974, s. 13). V minulé i současné společnosti se tedy zakonzervoval názor, že se muži a ženy liší nejen biologicky, ale také svými duševními a mravními hodnotami. „Tato fyzická a duševní různost podmiňuje také i odlišné postavení mužů a žen ve společenské dělbě práce a je příčinou jiné ekonomické a sociální úlohy každého z obou pohlaví“ (Bauerová, 1974, s. 13). Víru v to, že za nerovným postavením mužů a žen ve společnosti stojí jejich biologická i duševní rozdílnost, podle Bauerové (1974) udržovalo zejména náboženské pojetí obou pohlaví.

V kapitole 2.1.2 Ženská otázka podle marxismu jsem popsala, jak se marxisté dívají na problematiku podřadného postavení ženy ve společnosti a jaké navrhují řešení. Je však důležité poznamenat, že marxisté si byli vědomi toho, že biologická odlišnost mezi pohlavími není příčinou jejich rozdílů v inteligenci nebo v nadání, na rozdíl od zdrojů, se kterými pracovala Bauerová (1974). Příčinu marxisté nalézají již v 19. století v nerovném přístupu žen a mužů ke vzdělání, kdy ženy neměly takové možnosti dosáhnout vyššího

³ Bauerová (1974) hovoří o situaci ve společnosti v 80. letech minulého století, dle mého názoru se však s genderovými stereotypy a předsudky o ženách jako duševně slabším pohlavím potýká i dnešní společnost.

vzdělání jako muži, což jim následně znemožnilo uplatnit se na pracovním trhu (Bauerová, 1974, s. 23-24). Přestože období státního socialismu je charakteristické masovým nástupem žen do zaměstnání, nejvyšší pozice však stále i v tomto období zůstávají obsazeny muži, ženy se na takových pozicích vyskytují jen výjimečně. Zároveň je péče o děti a domácnost považována za hlavní a prvořadou společenskou úlohu žen (Bauerová 1974, s. 27).

Za hlavní příčiny udržování postojů znevýhodňujících ženy v socialistické společnosti vidí Bauerová (1974, s. 27-28) tři zdroje: Zaprvé jsou to „dosud nevyřešené sociálně-ekonomické problémy, spjaté na jedné straně se zaměstnaností žen a obstaráváním domácnosti a rodiny na straně druhé“. Dalším zdrojem jsou „pozůstatky dlouhé tradice, předávané z generace na generaci“. Tato dlouhá tradice rozdělila prostor na mužský a ženský, kdy ženám náleželo místo v domácnosti a byla jim přidělena péče o potomky a o domácnost, zatímco muži zaujíмали vůči ženám nadřazenou pozici. Jako třetí zdroj udržování těchto genderově stereotypních postojů Bauerová (1974, s. 28) uvádí „pronikání a vliv současné buržoazní ideologie, která se soustřeďuje především na kritiku zaměstnanosti žen s dětmi a vyzdvihuje mateřství jako jediné společenské poslání ženy“.

2.2.1 Žena v rodině a domácnosti

Šprincová⁴ (2015, s. 87) považuje rodinu za důležitou zejména díky udržování výchovné funkce. Uvnitř rodiny, jakožto soukromé sféry, probíhá neustálý proces socializace, který má vliv na vývoj budoucí společnosti a zasahuje tedy i sféru veřejnou. Ženy byly primárně vnímány jako matky, udržovatelky rodiny a budovatelky socialismu. Ve společnosti také stále převládal silně zakořeněný názor, že žena nemá jen prvořadou úlohu ve výchově dětí a v péči o domácnost, ale má také povinnost pečovat o manžela. Muž je tím, kdo finančně zabezpečuje rodinu, a proto má být předmětem ženiny péče, aby mohl regenerovat svou pracovní sílu (Bauerová 1974). Bauerová (1974) píše, že problémem společnosti je přílišné zdůrazňování biologické danosti pohlaví a s tím souvisejících genderových rolí, které jsou odtrženy od stránky společenské a sociální. Podle ní zůstává biologická skutečnost, že žena rodí děti, konstantní, avšak společenská a sociální stránka se neustále vyvíjí a ovlivňuje i biologickou funkci ženy. „Podstatně se totiž mění to, co k biologické funkci ženy od nepaměti patřilo, tj. odpovědnost za výchovu a péči o děti a domácnost“ (Bauerová. 1974, s. 125-126). Také Háková, která se věnovala kritice

⁴ V této kapitole vycházím ze shrnujícího textu Veroniky Šprincové (2015), ve kterém se věnovala postavení žen ve společnosti v období let 1948–1989, jak je reflektovaly dobové sociologické výzkumy a statistická data.

dobových studií o postavení ženy v socialistické společnosti, upozorňuje, že „mateřství není jedinou společenskou funkcí ženy, a že je tedy potřeba vnímat její postavení v rámci rodiny a domácnosti v kontextu dalších oblastí života“ (Háková 1966, s. 549 in Šprincová 2015, s. 87). Jak jsem již psala v kapitole 2.1.2 Ženská otázka podle marxismu, rodina a řízení domácnosti prošlo velkou změnou, která souvisela nejen se společenským postavením ženy ale také s pokrokem celé společnosti. Možný (1990, s. 121–122) píše, že domácnost se díky industrializaci a technologickému pokroku v tradičních domácích pracích stala místem izolace žen. Dříve byly tyto domácí práce často vykonávány mimo domov, a žena se tak díky tomu dostala „do společnosti“, nyní však téměř každá hospodyňka vlastní pračku, vysavač nebo žehličku a tyto práce vykonává doma bez nutnosti kooperace příbuzných či sousedů.

Ženy v období socialismu byly tedy ještě stále zatíženy tzv. druhou směnou (kromě placeného zaměstnání musely vykonávat veškeré domácí práce), přestože společnost dospěla k jistému technickému pokroku ve vybavení domácnosti. Technický pokrok ve vybavení domácnosti sice zkrátil čas, který žena věnovala domácím pracím, této práce ji ale nezbavil zcela, navíc technické produkty (jako jsou např. pračky) nebyly dostupné pro všechny kvůli jejich vysoké pořizovací ceně a také na venkov se tyto technické pomůcky dostaly až o mnoho let později. Podle průzkumu z roku 1971 stráví zaměstnané ženy v Československu údržbou domácnosti cca 4,42 hodin denně během pracovních dní a o volných dnech až 6 hodin denně. Ženy v domácnosti se věnují její údržbě až 6,45 hodin denně. Nejvíce času ženám při starosti o domácnost zabere vaření, nákup a praní (Wagnerová 2017, s. 136–138).

Ačkoli již od poloviny 20. století existovaly služby, které ženám měly ulehčovat práci v domácnosti, závodní jídelny, veřejné prádelny, mandlovný a žehlírny či úklidové služby a jiné, ženy jich využívaly poměrně málo, především z důvodů finančních, některé služby (úklid domácností) byly poměrně drahé a také kvalita služeb nebyla ženami považována za uspokojivou. Závodní jídelny byly kritizovány z hlediska kvality jídla, jiné služby zase nepřinášely onu slibovanou úsporu času, protože například při praní prádla bylo nutné prádlo do veřejných prádelen zanést a poté opět vyzvednout (Wagnerová 2017, s. 136). Snaha prosadit kolektivizaci některých domácích prací byla jistě dobrou myšlenkou, jak ženám alespoň částečně odlehčit dvojí zátěž, kterou pro ně představovala placená práce i práce v domácnosti, v praxi ale ženám tato kolektivizace domácích prací čas příliš neušetřila. I nadále byla dělba práce v domácnosti mezi manžely výrazně nerovnoměrná.

Ve snaze pochopit příčiny dvojí zátěže žen, se zájem mnohých autorů přesunul ke studiu dělby domácích prací uvnitř rodiny a podílu mužů na domácích pracích a péči o děti.

Možný (1990, s. 109) ve své studii přichází se zjištěním, že ačkoli muži i ženy souhlasí s tvrzením, že oba partneři by se měli na všech domácích pracích podílet rovným dílem, v praxi zůstávají tyto povinnosti práce v domácnosti převážně jen ženám. Cibulec (1984, s. 92 in Vodochodský a Klvačová 2015, s. 230) uvádí, že muži sice přijali jistou část domácích prací, genderová nerovnost v domácích pracích se tím však nevyřešila. Domácnosti, kde jsou domácí práce rovnoměrně rozděleny mezi oba partnery, jsou v menšině. Také z hlediska genderové rovnosti musíme uvážit, že ve 2. polovině 20. století jsou již ženy zaměstnány stejně jako muži, odpovědnost za domácí práce přesto zůstává pouze na ženách, jak tomu bylo dříve, kdy ženy nepracovaly a zůstávaly v domácnosti.

Bauerová (1974, s. 142) rozlišuje v období státního socialismu dva typy rodin podle míry participace muže na zajištění chodu domácnosti. Tím prvním typem je rodina, v níž veškeré domácí práce, starost spojená s péčí o děti a o chod domácnosti leží pouze na ženě. Přestože je žena zaměstnána stejně jako její manžel, na její profesní život není brán ohled. Za důležité Bauerová (1974) považuje, že na participaci muže na domácích pracích nehraje vliv pouze jeho pracovní zatížení, ale i výchova a přesvědčení, které si manžel přinesl ze svého dětství. „Dosti mladých mužů si z rodiny rodičů přinesli představu, že je pod důstojnost muže zabývat se domácími pracemi, a naopak mladé ženy jsou vychovávány v názoru, že do kuchyně muž nepatří, že hospodyňské práce jsou výhradně záležitostí ženy“ (Bauerová 1974, s. 142). Jako druhý typ popisuje rodinu, která je charakteristická spíše pro mladší rodinu, kdy manžel a odrostlejší děti přebírají část zodpovědnosti za chod domácnosti, a pomáhají ženě s některými domácími pracemi. Společnost tedy vyžadovala větší míru zapojení se do domácích prací a péče o dítě i od mužů, protože v této době již nebyl výdělečně činný pouze muž, ale na finančním zabezpečování rodiny se podílela také žena, ačkoli její plat byl o poznání menší než mužův. Možný (1983, s. 39) poukazuje, že do domácích prací byly v některých rodinách zapojeny také děti, jejich participace však byla nejmenší v rodinách, kde měli oba rodiče vysokoškolské vzdělání. S nástupem žen do zaměstnání tedy pozorujeme změnu v uspořádání uvnitř rodiny, kdy živitelem a hlavou rodiny není pouze muž, ale stávají se jím oba manželé/ partneři a tradiční model rodiny se tak přeměňuje v její demokratický model. Aby však mohlo dojít k proměně na „skutečně demokratický model rodiny“, je zapotřebí, aby se rodina více otevřela veřejné sféře

a aby partneři dokázali své zájmy a koníčky realizovat i mimo domov (Šolcová 1984, s. 117).

V sedmdesátých letech dvacátého století zažívalo feministické hnutí u nás velký rozmach. Feministické hnutí věnovalo svou pozornost na ekonomické osvobození žen, které souviselo s jejich vlastním příjmem. Možný (2008, s. 177) píše, že feministické hnutí zdůraznilo, že „práce v domácnosti, ač neplacená, je práce sociálně stejně významná a individuálně stejně náročná jako práce mužů v zaměstnání. Poněvadž však má pouze hodnotu užitnou a nikoli tržní, byla kapitalismem degradována na práci druhořadou“.

Osmdesátá léta dvacátého století dokonce americká socioložka Hochschild (1989 in Hašková a Uhde 2014, s. 23) pojmenovala jako pozastavenou genderovou revoluci. Zatímco jednání i postavení žen se neustále proměňovalo, nebylo však doprovázeno stejnou proměnou jednání mužů, čímž docházelo k reprodukci a posílení tradiční genderové dělby práce a separaci soukromé a veřejné sféry. England (2011 in Hašková a Uhde 2014, s. 23) pak dodává, že jednou z příčin této nerovnoměrné proměny jednání mužů a žen je to, že zrovnoprávnění přístupu žen a mužů k práci a vzdělání je ztotožňováno s celkovou genderovou rovností.

2.2.1.1 Žena v roli pečovatelky

Kromě již výše zmíněných rolí se žena ocitala také v roli pečovatelky. Tím, však nemám na mysli péči o děti, nebo o manžela, ale o jiné závislé členy rodiny, mimo rodinu primární, nemocné příbuzné nebo rodiče. Pro „fenomén, kdy lidé v produktivním věku s ještě plně neosamostatněnými dětmi rovněž pečují o stárnoucí rodiče“, používáme termín „sendvičová generace“ (Hasmanová Marhánková 2012, s. 8). Péče o další členy rodiny, kteří již nezvládnou nebo nemohou o sebe pečovat sami, se stává součástí života žen v různém věku. Velmi často však potkává ženy v produktivním věku, které zároveň ještě pečují o děti. Hasmanová Marhánková (2012, s. 8) uvádí, že dnes „téměř tři čtvrtiny lidí ve věku 45–59 pomáhají svým stárnoucím rodičům v každodenním životě“. V období státního socialismu považovala většina lidí za svou povinnost postarat se o své stárnoucí nebo nemocné rodiče. Odložit je do domova důchodců by bylo považováno za jejich morální selhání, proto lidé často volili domácí péči (Haškovcová 2010, s. 64).

V naprosté většině případů se o starší rodiče starají ženy. Podle Karstena (2006, s. 159-160) zejména dcery pocítují morální závazek postarat se o své rodiče a oplatit jim tak péči, které se jim od rodičů dostalo v dětství. „Samozřejmě se tu projevuje tradiční

výchova k pohlavním rolím. Ženy cítí odpovědnost a závazek, protože byly vychovány tak, aby péči o ostatní rodinné příslušníky považovaly za oblast svých kompetencí“ (Karsten 2006, s. 160). Také Graham (1983, s. 30) píše, že zejména v kapitalistických a patriarchálních společnostech byly ženy socializovány k péči o druhé takovým způsobem, že se péče stala součástí jejich identity a životních aktivit. Šiklová (2009, 2013) píše, že ženy o někoho pečují po celý život. Nejdříve pečují a vychovávají své děti, pak se stávají babičkami a když samy zestárnou a odejdou do penze, očekává se od nich zcela automaticky, že budou pečovat o staré příbuzné. Za tuto „práci“ však nedostávají zapláceno, protože není považována za skutečnou práci. Podle marxistických teorií totiž při péči o členy domácnosti není vytvářena žádná nadhodnota, jak tomu bývá u „produktivní práce“ (Šiklová 2009, 2013). Přesto je „pečovatelsví“ stejně náročné a někdy i mnohem náročnější než placené zaměstnání. Společnost jej však podceňuje a považuje za feminizovanou činnost, kterou ženy dělají rády a je pro ně přirozená. Nejčastějším případem péče o starého člověka v rodině je podle Jeřábka (2013, s. 48) péče žen o jejich nemohoucí manžely. Muži o své partnerky pečují mnohem méně, což však může být dáno i tím, že ženy si obvykle vybírají starší partnery a dožívají se delšího věku. Jeřábek (2013) uvádí, že v případech, kdy starší muži pečují o své nemocné partnerky, jim často pomáhají jiné ženy, například dcery nebo snachy. Dle Abela (1990, s. 65 in Jeřábek, 2013, s. 48) 64 % manželských partnerů, kteří pečují o svého druha/družku, tvoří ženy. V případě péče dětí o rodiče tvoří ženy až 77 % (tamtéž). V souvislosti péče o seniory a seniorky se setkáváme s pojmem „reziduální rodina“. Tento pojem označuje rodinu, v níž žije senior/ka a jedna nebo dvě osoby, které o něj pečují. Dle Jeřábka (2013, s. 63) je velmi pravděpodobné, že tyto rodiny, jejichž součástí jsou i senioři a seniorky, vznikly za účelem zajistit jim v budoucnu rodinnou péči. V současnosti jsme svědky stárnutí populace a prodlužování průměrného věku. V budoucnu tak bude starších lidí, kteří budou vyžadovat péči a pomoc, stále více. Dnes zatím stále převažuje „rodinná péče o seniory a seniorky“, jak ale píše Jeřábek (2013, s. 55), „nedostatek rodin a malý počet budoucích potencionálních rodinných pečovatelů (pečovatelek) způsobí krizi modelu rodinné péče o staré lidi, a to povede k jeho stále méně běžnému uplatňování“.

2.2.2 Žena v zaměstnání

Zaměstnání ženy podle Šolcové (1984) představuje určitý prostředek její seberealizace a rozvoje osobnosti. Tento proces sebeuvědomění žen považovala za velmi

podobný základním rysům ženské emancipace „jejímž smyslem i cílem je nejen ‚vyrovnání‘ podmínek pro život ženy a muže, ale taková účast žen na revoluční přeměně skutečnosti, která bude měnit ženu samu, její vztah k muži, dětem a rodině, její vztah ke společnosti“.

Účast ženy v pracovním procesu tedy považovala za základ emancipace (Šolcová 1984, s. 60). V padesátých letech 20. století řešil socialistický model emancipace žen otázku zaměstnání žen, nerovnost v zastoupení žen a mužů v různých pracovních odvětvích a nerovnost platů mužů a žen za stejnou práci. V průběhu obou světových válek čelil pracovní trh nedostatku pracovních sil. Volná místa po mužích nahradily ženy. Padesátá léta byla tedy charakteristická rychlým nárůstem participace žen na pracovním trhu. První generace žen, které vstoupily na pracovní trh po druhé světové válce, se však dostala do velmi obtížné situace. Ženy většinou obsazovaly nově vytvořená pracovní místa, bez jakékoli předchozí systematické přípravy, což je podle Křížkové a Vohlídalové (2009, s. 40) jeden z důvodů, proč se ženy v padesátých letech koncentrovaly v nekvalifikovaných pozicích s nízkým platovým ohodnocením. Hospodářskou emancipaci žen tak z velké míry usnadnila válka a nutnost žen nahradit muže odvelené do války. Ženy však po celou dobu své účasti v zaměstnání byly vnímány pouze jako náhrada za chybějící muže. Ani po skončení druhé světové války řada žen svá zaměstnání neopustila, ač byla vázána svými mateřskými povinnostmi.

Cíl emancipačního hnutí se z odstranění nerovnosti mezi muži a ženami od 30. let 20. století přesunul k odstranění platové nerovnosti. Výrazným argumentem pro zrovnoprávnění mužů a žen v platové a mzdové oblasti byla odbojová činnost a pracovní nasazení žen během války, které nelze přehlížet. Tato nerovnost byla oficiálně odstraněna *Vyhláškou ministra ochrany práce a sociální péče ze dne 4. července 1945, o mzdovém (platovém) zrovnoprávnění žen* (2014, s. 210–211), v níž stálo, že „ženy, které konají stejnou práci jako muži, obdrží mzdy (platy) podle mzdových (platových) sazeb, které jsou stanoveny ve mzdových (platových) vyhláškách a kolektivních smlouvách pro práci mužů, po případě mzdy (platy), které jsou pro práci mužů v závodě obvyklé“. Ačkoli došlo k legislativnímu zrovnoprávnění mužů a žen v oblasti placené práce, v praxi úplné rovnosti mužů a žen dosaženo nebylo. Havelková (2015, s. 53-54) upozorňuje, že nová ústava z roku 1948 sice ženám garantovala právo na práci, zároveň ale stanovuje povinnost pracovat. Tato idea je odvozena z marxismu a leninismu, v němž je práce považována za základ budování socialismu a který požaduje nutnost zapojení všech společenských tříd. Důvod, proč se tato idea u nás prosadila je kromě politického směřování i praktický. Společnost totiž

po válce sužoval nedostatek pracovních sil, které bylo nutno nahradit, a to zejména v zemědělství a průmyslu (Havelková 2015, s. 54).

Wagnerová (2017, s. 53-56) uvádí, že nejrychleji rostla zaměstnanost žen na začátku padesátých let 20.století, kdy roční přírůstek žen v pracovní sféře představoval 1 %. Od roku 1948 do roku 1971 tak zaměstnanost žen vzrostla z 37,8 % na 47 % z celkového počtu zaměstnaných. „Ženy již přestaly být pracovní rezervou, neboť jejich zapojení do pracovní činnosti se téměř rovná zapojení mužů“ (Bauerová, 1974, s. 67). V produktivním věku byl počet pracujících žen ještě vyšší, zejména v hlavním městě se hladina zaměstnanosti žen v produktivním věku neustále zvyšovala. Zatímco „v roce 1930 byly v Praze zaměstnány 49,4 % žen v produktivním věku (...) v roce 1961 již 79,7 %, a v roce 1968 dokonce již 90,1 % žen“ (Matulová, Jarošová 1976, s. 55). Tento trend růstu zaměstnanosti žen můžeme pozorovat na celém světě. Bauerová (1974, s. 38) uvádí, že v roce 1970 již každá třetí žena byla výdělečně činná. Ekonomická aktivita žen však rostla rychleji v zemích socialistických než v zemích kapitalistických.

S rostoucím počtem zaměstnaných žen se také projevila tendence silné koncentrace žen v určitých pracovních odvětvích, tzv. feminizace pracovních odvětví. Největší podíl žen byl zaměstnán ve zdravotnictví (v roce 1970 to bylo 79,1 % z celkového počtu zaměstnaných žen), v obchodu a pohostinství a ve školství a kultuře. Naopak nejmenší zájem projevovaly ženy o odvětví stavebnictví (v roce 1970 zde bylo zaměstnáno 15,2 % žen z celkového počtu zaměstnaných žen), dopravu nebo lesnictví (Wagnerová 2017, s. 53-56). Ke zvýšení počtu žen v zaměstnání také podle Wagnerové (2017, s. 32) přispěla měnová reforma z roku 1953, kdy si již domácnosti nevystačily pouze s jedním (mužovým) platem a bylo nutné zapojení žen do pracovní sféry. Nově se však feminizovaly i profese a obory, v nichž dříve byly zastoupeny ženy spíše výjimečně, a to díky technickému pokroku, mechanizaci a automatizaci výrobních procesů, které usnadnily dříve fyzicky náročnou práci a snížily nároky na kvalifikaci, čímž se staly dostupné i ženám. Feminizace pracovních odvětví s sebou přináší také negativní důsledky, kromě nižšího platového ohodnocení také menší zájem o práci ve feminizovaných odvětvích ze strany mužů. Feminizovaná pracovní odvětví jsou pak oproti odvětvím, v nichž dominují muži, považována za méně hodnotná (Bauerová, 1974, s. 76–77).

S nástupem do placeného zaměstnání se ženám podařilo osvobodit se z hospodářské závislosti na manželovi. Socialistický stát toto „osvobození žen“ považoval za dosažení ženské emancipace. Jak jsem již psala v kapitole 2.1.2 Ženská otázka podle marxismu, ideou bylo, že se domácí práce přesune ze soukromé sféry do veřejné a ženám kolektivizace

domácích povinností ušetří spoustu času, který mohou věnovat placenému zaměstnání a svým rodinám. Wagnerová (2017, s. 33) však píše, že v padesátých letech 20. století se rozsah domácích prací příliš nezměnil. Místo osvobození od domácích prací se ženy cítily přetíženy, protože na nich zůstávala veškerá práce v domácnosti a nyní jim k tomu přibyla povinnost placeného zaměstnání.

Co se týče platového ohodnocení, v této oblasti docházelo k výrazné nerovnováze mezi muži a ženami. Šprincová (2015, s. 101) uvádí, že „od 60. až do 80. let byla průměrná mzda žen oproti průměrné mzdě mužů nižší zhruba o třetinu“, což podle ní „do značné míry souviselo i s koncentrací žen v určitých profesích a s jejich menším zastoupením ve vedoucích (a tedy lépe placených) funkcích“. Háková (1966, s. 554 in Šprincová 2015, s. 102) pak zdůrazňuje, že „i při stejné kvalifikaci, stejném vzdělání a stejné praxi jsou [ženy] zařazovány do nižších kvalifikačních tříd než muži, nebo se jim ve vymezeném platovém rozpětí stanoví plat na dolní hranici pásma, zatímco mužům jako ‚živitelům rodiny‘ na hranici horní“. Ačkoli měly téměř všechny kapitalistické země právně ošetřenou záležitost rovnoprávnosti v odměňování mužů a žen, v roce 1968 byla ratifikována konvence Mezinárodní organizace práce, která zahrnovala požadavek „za stejnou práci stejnou mzdu“ (u nás měla být zajištěna mzdová rovnoprávnost za stejnou práci mužů a žen již od roku 1945, viz. výše v této kapitole), v praxi to neznamenovalo zajištění jejího dodržování. Podle Mezinárodní organizace práce byly v roce 1971 „ve všech zemích Evropského hospodářského společenství mzdy žen nižší o 22-43 % než mzdy mužů“ (Bauerová, 1974, s. 44). Tento rozdíl ale podle Bauerové a Bártové (1987 in Šprincová 2015, s. 102) není dán diskriminací či vykořisťováním žen. Příčinu nerovnosti platů mužů a žen musíme hledat v rozdílné struktuře práce. Fyzicky náročnější práce je lépe finančně hodnocená a na těchto pozicích se setkáme převážně s muži. Ženy mají na rozdíl od mužů kratší praxi, nižší kvalifikaci a také častěji než muži absentují z rodinných důvodů.

Dle Šolcové (1984, s. 64) závisí výkon žen v zaměstnání na mnoha faktorech, na věku ženy, na pracovních příležitostech a možnostech v místě bydliště, na počtu dětí a jejich věku, na zdravotním stavu ženy či členů domácnosti i na (ne)přítomnosti partnera a jeho zaměstnání. Jako nejvýraznější motiv žen najít si placené zaměstnání, se objevuje snaha žen „zlepšit finanční rozpočet rodiny“, stále více žen však považuje za důležité také „uplatnit vzdělání a kvalifikaci“ (srov. Šolcová 1984, s. 64; Matulová, Jarošová 1976, s. 36-37).

Bauerová (1974, s. 49) spatřuje v ženské zaměstnanosti několik fází. V kapitalistických zemích je typické zapojení žen a dívek do pracovního procesu již

po patnáctém roce, v tomto věku se do pracovního procesu zapojuje 60 až 70 % ze všech dívek po patnáctém roce věku. Po dvacátém pátém roce věku žen dochází v zaměstnanosti žen k výraznému poklesu. Tento pokles je zapříčiněn vysokou sňatečností žen v tomto věku a narozením dítěte. Tuto fázi zhruba od 24 do 34 let věku charakterizuje Bauerová (1974, s. 49) jako „období aktivního mateřství“, kdy je zaměstnanost žen v tomto věku nejnižší. K opětovnému nárůstu ekonomické aktivity žen dochází až mezi čtyřicátým a padesátým rokem věku, kdy jsou děti již odrostlé a nevyžadují tolik péče. Právě v období po „aktivním mateřství“ jsou ženy v zaměstnání nejvíce znevýhodňovány. Podle Bauerové (1974, s. 131) se období tzv. fertilního věku, kdy žena plánuje a rodí děti, kryje s nástupem do zaměstnání po ukončení studií. V tomto období je žena velmi zatěžována, neboť rostou jak psychické, tak i fyzické požadavky na její organismus. Po porodu je žena nucena setrvat s dítětem doma a přerušuje svou profesní dráhu. Přerušování styku s oborem, v němž je žena zaměstnána, znamená pro ženu snížení její profesní kvalifikace, což se pak negativně projeví i v platovém ohodnocení. Čím více se obor, v němž je žena zaměstnána, rozvíjí a modernizuje, tím negativnější dopad má pro ženu přerušování její profesní kariéry z důvodu mateřství.

2.2.3 Žena ve vedoucích pozicích a veřejném životě

Jak píše Eichlerová (1985)⁵, v otázkách ženy a rodiny se sice podařilo dosáhnout mnoha úspěchů, avšak tento stav ještě zdaleka není optimální. „Nadále přetrvávají některé vážné problémy [,] nejvíce při sladování všech třech společenských funkcí ženy, které mají svůj dopad ve sféře ekonomiky, i při plnění výchovné funkce rodiny, ale ještě výrazněji v angažovanosti žen ve veřejném životě“ (s. 52).

Postavení ženy ve veřejném životě je však podle Jechové (2012, s. 225) nejméně probádanou oblastí společenského postavení ženy v období státního socialismu. Problém spočívá především v nejasné definici toho, co to veřejný prostor společnosti je. Autoři studie *Zrod teorie veřejné politiky v České republice – Potůček, Purkrábek a Vavroušek* (1994 in Jechová 2012, s. 225) chápou veřejný prostor jako politickou sféru, tedy sféru rozhodování o veřejných záležitostech. Veřejná angažovanost ženy, jak píše Šprincová (2015, s. 107) byla ovlivňována a zároveň úzce souvisela s dobovým politickým a ideologickým kontextem. Politické ideologie také zasahovaly do obou předchozích sfér,

⁵ Diplomovou práci Jitky Eichlerové (1986) z katedry marxisticko-leninské sociologie FF UK, hodnotím jako zajímavou, protože autorka pracuje s dobovou literaturou i veřejnými výzkumnými zprávami, a hodnotí postavení žen v socialistické společnosti z historické perspektivy i její současné doby.

tedy do uspořádání rodiny i zaměstnání a utvářely postavení žen jak v rodině a ve společnosti tak i na trhu práce.

Eichlerová (1984) píše, že účast žen na politickém dění a veřejném životě je ovlivněna řadou faktorů, které na muže nepůsobí. Především zde hovoříme opět o „trojím břemenu“, kterému jsou ženy oproti mužům vystaveny. „Má-li žena (matka závislých dětí) dobře plnit své zaměstnanecké a rodinné povinnosti, musí za to platit cenou volného času. Chce-li se nadto věnovat svým povinnostem občanským, musí zpravidla učinit toto na úkor jiných aktivit, z hlediska každodennosti naléhavějších“ (Eichlerová 1985, s. 56). Nedostatek volného času byl tedy jednou z překážek, které ženám bránily účastnit se veřejného života, druhou překážkou mohlo být také nepochopení v rodině (Šolcová 1984, s. 93). Šolcová (1984, s. 84) považovala zapojení žen do společenských aktivit za odraz revoluční přeměny socialistického člověka. Socialistický člověk si podle ní stále více uvědomoval svou odpovědnost za společenský vývoj a také nutnost se do něj zapojit. „K výkonu všech povolání musí být žena připravena, k účasti na politice potřebuje vzdělání a zkušenosti“ (Šolcová 1984, s. 82). Tyto možnosti vzdělávat se a zajímat se o politické dění nebyly však přístupné všem ženám, jak bychom v demokraticky se prezentující společnosti čekali, ale pouze hrstce žen z vyšších společenských tříd (především v 1. polovině 20. století). Dle Šolcové (1984) míra angažovanosti žen ve veřejném životě a v různých společenských organizacích závisí na rodinném stavu ale i na povolání.

Veřejně se angažovat, jak píše Šprincová (2015, s. 107) „znamenalo souhlasit (alespoň navenek) se stávajícím režimem, přitakat vládnoucí ideologii“. Od žen se očekávalo, že jsou uvědomělé a zodpovědné, mají vlastní názor a hlásí se k politické straně, o jejímž programu jsou poučeny a s nímž souhlasí. Členství v politické straně však nesmí být využíváno k osobnímu prospěchu a k získávání určitých výhod. „Cílem a smyslem bylo, aby ženy se staly subjektem politiky, aby jejich společenská organizace poskytovala platformu pro sjednocování i uvědomování žen, pro jejich aktivizování a získávání k účasti na revolučních přeměnách společnosti“ (Šolcová 1984, s. 89).

Co se týče obsazení vedoucích pracovních pozic ženami, ačkoli jejich kvalifikace a vzdělání rostly, tyto pozice se ženám dařilo obsazovat jen velmi pomalu. Jako důvod uvádějí autorky psychickou zátěž ženy spojenou s její zátěží v domácnosti a také přetrvávající genderové stereotypy, kvůli nimž jsou ženy vnímány jako méně schopné na rozdíl od mužů (srov. Bauerová a Bártová in Šprincová 2015, s. 103; Wagnerová 2017, s. 77). Přesto je však 71 % občanů a občanek podle výzkumů Bauerové a Bártové (1987, s. 215 in Šprincová 2015, s. 103) přesvědčeno o tom, že ženy si vedou ve vedoucích

funkcích dobře. 69 % mužů a žen si myslí, že ženy jsou schopné zastávat i ty nejvyšší funkce, 60 % si myslí že se ženy ve veřejných funkcích osvědčují stejně dobře jako muži a 10 % dokonce zastává názor, že ve veřejných funkcích si ženy ve srovnání s muži vedou lépe (Bauerová a Bártová 1987, s. 257-258).

2.2.4 Kombinace práce, rodiny a soukromého života v období státního socialismu

Ženy v období socialismu byly zatíženy dvojí rolí (také se užívá označení „dvojí“ či „trojí břímě“, s nímž v této práci pracuji), tedy jak rolí matky, tak rolí zaměstnankyně. Termín *dvojí úloha ženy* používaly západní socioložky Alva Myrdalová a Viola Kleinová (in Bauerová 1974, s. 122) ve stejnojmenné knize z roku 1956. Autorky se v knize zabývají ženskou otázkou a upozorňují, že skloubit roli matky s vykonáváním neplacené práce v domácnosti a placené práce v zaměstnání, je pro ženy velmi náročné. Zaměstnanost žen v 70. letech 20. století v porovnání s předchozími i pozdějšími obdobími, rostla nejrychleji, přesto však role matky zůstávala z pohledu společnosti jejich prvořadou úlohou. Bauerová (1974, s. 122) píše, že žena má v socialistické společnosti dokonce tři úlohy. Kromě péče o dítě včetně neplacené práce v domácnosti, která je brána jako prvořadá a přirozená role ženy, a uplatnění se v zaměstnání, má žena povinnost podílet se na občanské a politické aktivitě. Jiní autoři dokonce jako „třetí roli ženy“ namísto občanské a politické aktivity uvádějí dopravu do práce a z práce, čekání ve frontách a vyhledávání zboží, které bylo špatně dostupné (Křížková a Vohlídalová, 2008, s. 58). Dle Bauerové (1974) panuje ve společnosti rozpor mezi mateřskou, zaměstnaneckou a občanskou rolí ženy. Objevují se argumenty vědců a vědkyň ale i veřejné společnosti, že domácí práce a zaměstnání ženy příliš vyčerpává. Dříve totiž ženy nebyly zatíženy tolik jako dnes (v první polovině 80. let 20. století), pracovní tempo se neustále zvyšuje a ženy nemají možnost si oddechnout. Hlavním diskutovaným tématem byla zejména zaměstnanost matek. Podle některých vědců byly zaměstnané ženy, které jsou zároveň matkami malých dětí, považovány za anomálii a odsuzovány „jako negativní jev moderních společností“ (Bauerová, 1974, s. 123). Někteří se obávali, zda pracovní vytíženost žen v zaměstnání neškodí dětem, rodině a celé společnosti. Dle Bauerové (1974, s. 124) se ve společnosti hlasitě ozývalo následující tvrzení: „Doba, kdy společnost potřebovala práci vdaných žen s dětmi minula, ať se tedy ženy vrátí do rodin“.

Samostatným tématem v oblasti kombinace rodinného a pracovního života žen je mateřská dovolená v období státního socialismu a ochranná opatření pro matky.

Doba mateřské dovolené se v průběhu období socialismu několikrát měnila, podle populační politiky a potřeb státu. Jak uvádí Havelková (2015, s. 56), v roce 1950 byla stanovena délka mateřské dovolené na osmnáct týdnů. Výše vyplácené dávky odpovídala 75–90 % čisté mzdy matky, podle počtu odpracovaných let bez přerušení. Podle Křížkové a Vohlídalové (2008, s. 82) bylo záměrem takto nastaveného mateřského příspěvku omezit fluktuaci zaměstnankyň a bojovat proti nepracujícím osobám. V šedesátých letech pak došlo ještě několikrát k prodloužení délky mateřské dovolené, v roce 1964 na 22 týdnů a v roce 1968 až na 26 týdnů. Jechová (2012, s. 219) uvádí, že kromě prodloužení mateřské dovolené na 26 týdnů byla také v roce 1968 „uzákoněna možnost poskytnutí další neplacené dovolené až do 2 let věku dítěte“. Navíc se zvýšila částka příspěvku podpory v mateřství na 90 % měsíčního předchozího platu ženy. Od sedmdesátých let pak bylo navrženo více opatření, které měla ženám usnadnit kombinaci práce a péče o rodinu, délka mateřské dovolené byla prodloužena až na dva roky a také přídavky na děti se zvyšovaly podle počtu dětí. (Křížková a Vohlídalová 2008, Havelková 2015). Od roku 1973 činil přídavek na jedno dítě 90 Kčs, pokud však měla rodiny čtyři děti, dostávala od státu 1280 Kčs. Státní politika se tedy prostřednictvím zvyšování přídaveků na děti snažila pozitivně motivovat rodiny k většímu počtu dětí a ovlivnit populační růst (Šprincová, 2015, s. 105-106).

Situaci v rodině však významně ovlivňovala také „proměna situace babiček“. S vysokou zaměstnaností žen souvisela také prodloužená doba jejich ekonomické aktivity. Mnoho babiček bylo podle Šolcové (1984) v období, kdy měly vnoučata ještě zaměstnáno, zatímco ještě v první polovině 20. století se mohly babičky aktivně podílet na péči o vnoučata. Většina žen – babiček se těší dobrému zdraví a právě proto, že se již samy nemusí starat o své děti, často se nachází na vrcholu své profesní kariéry. Pro ženy, jejichž rodina může přispět k výchově dětí je pak rozhodování o plánování rodičovství mnohem snazší než pro ty, jejichž partneři a rodina k výchově dětí z důvodu své pracovní vytíženosti příliš nepřispějí. Proto je potřeba, „aby společnost těmto ženám vytvářela optimální podmínky pro zvládnutí obou rolí“ (Šolcová, 1984, s. 131 in Šprincová, 2015, s. 106).

Kromě změny situace babiček musíme věnovat pozornost také proměně samotné rodiny a jejímu uspořádání. Dříve (v období do konce 19.století se totiž rodina neskládala pouze z manželů a jejich dětí (dnes takové uspořádání označujeme pojmem „primární rodina“), ale v rodině žili také prarodiče a další příbuzní. Tato širší rodina přinášela ženám řadu výhod, protože mohla pečovat společně nejen o potomky, ale také o své starší členy domácnosti, kteří se díky nemocem nebo přibývajícimu věku stávali na jejich pomoci závislí. Zánik této širší rodiny tedy přinesl ženám další starost v podobě péče o nemocné a starší

příbuzné. Péče o potomky a jiné členy rodiny či příbuzné je však považována za specificky ženskou vlastnost, proto se muži na péči příliš nepodíleli. (Bauerová 1974). Karsten (2006) píše, že muži se nikdy nemuseli rozhodovat mezi rodinou nebo kariérou. Pro ně je kombinace zaměstnání s rodinným životem mnohem snazší než pro ženy. „Více vydělávají, a tak mohou starost o malé děti s klidem přenechat svým ženám, které jim k tomu beztak připadají vhodnější“ (Karsten, 2006, s. 126). Podrobněji se této problematice pečovatelské budu věnovat ještě v kapitole 2.2.1.1 Ženy v roli pečovatelky.

Podle Možného (2008, s. 181) se státy, které usilovaly o rovnost šancí žen a mužů věnovaly politice, která by ženám usnadnila přechod z mateřské do zaměstnání, případně by jí mohla pomoci při dlouhodobém kombinování obou rolí. Mezi takové politiky patřilo například zvažování rodičovské dovolené namísto mateřské, která by umožňovala, aby místo žen zůstávali doma s dětmi muži, nebo možnost zkráceného úvazku, který by rodičům umožnil lépe sladit pracovní a rodinný život. Tato možnost však byla pouze zvažována, v praxi byla ale politika na kombinaci rodinného a pracovního života zaměřena na ženy.

Velkou roli ve schopnosti žen kombinovat rodinný život s kariérou, hrála i pracovní doba, která se také v období socialismu postupně snižovala. Zatímco v roce 1946 byl počet pracovních hodin v týdnu 46,1, v roce 1959 již byl tento počet pracovních hodin snižován na 41,4. Průměrná denní pracovní doba byla sice 6 hodin, ale nesmíme zapomínat, že ještě v šedesátých letech měl pracovní týden šest dní. Až v roce 1968 byl pracovní týden zkrácen ze šesti na pět dní. V roce 1956 byla legalizována možnost částečného úvazku nebo zkrácení pracovní doby pro zaměstnance/zaměstnankyně se zdravotními problémy, pro ženy pečující o děti do věku patnácti let nebo pro těhotné ženy (Křížková a Vohlídalová, 2008, s. 56). Bauerová (1974, s. 131) také poukazuje na příkladu zaměstnání v průmyslových podnicích, že některá zaměstnání pro ženy nejsou považována za vhodná, protože neberou ohled na jejich rodičovské potřeby. Pracovní doba ve většině průmyslových podniků začíná již v šest hodin ráno, zatímco vyučování ve školách začíná až od osmi hodin. Rodiče dětí se tak musí vyrovnat s řadou obtíží. Pracovní době se nepřizpůsobila ani otevírací doba obchodů a dalších služeb. Ačkoli tedy kombinace placeného zaměstnání a péče o děti a domácnost bylo pro ženy velmi náročné, v praxi se však ukázalo, „že přes řadu dosud nepříznivě působících faktorů, se naprostá většina žen dokázala s většími či menšími obtížemi vypořádat s nároky kladenými na mateřskou a zaměstnaneckou roli, o čemž svědčí právě vysoká ekonomická aktivita našich žen“ (Bauerová, 1974, s. 131).

Od padesátých let se pak začala prosazovat ideologie, která měla pomoci ženám osvobodit se od „dvojího břemena“ kolektivizací péče o děti a domácích prací, jak již jsem

zmiňovala v kapitole „2.2.1 Žena v rodině a domácnosti“. Začaly se tedy masivně zřizovat jesle, školky, veřejné prádelny a jídelny, které by ženám zkrátily čas věnovaný péči o děti nebo domácím pracím, místo toho mohly ženy věnovat více času práci, nebo jiným činnostem. I z tohoto důvodu podle Křížkové a Vohlídalové (2008, s. 57) veřejný diskurz v tomto období nezmiňoval participaci mužů na domácích pracích a v péči o děti. Jesle přijímaly děti už od tří měsíců věku, kdy ženám končila mateřská dovolená, a tak se mohly ihned vrátit do zaměstnání. Kromě standartní denní doby, kdy byla žena v zaměstnání, poskytovaly jesle rodičům celodenní nebo i celotýdenní péči o děti. Později však byly tyto instituce zajišťující kolektivní péči o děti kritizovány jak psychology a psychologkami tak i feministickými odborníky a odbornicemi. Brzká separace dítěte od matky a dlouhodobá izolace dítěte v ústavu způsobovala dětem deprivaci úzkost, která mohla negativně ovlivnit jejich budoucí sociální vývoj⁶. Bauerová (1974, s. 133) však poukazuje na to, že ačkoli počet jeslí neustále rostl, jejich využívání naopak klesalo. Od roku 1960 do roku 1971 se zvýšil počet jeslí z 1 222 na 1 606, jejich procentuální využití však kleslo z 80,5 % na 71,2 %. Na vině bylo nerovnoměrné rozložení sítě jeslí. Podle Šolcové (1984, s. 114) si na nedostatek zařízení pro děti stěžovaly zejména ženy z menších obcí.

Přestože existovaly instituce, které měly ženám umožnit „osvobození od domácnosti“, pro zaměstnané ženy byly některé služby stále neuspokojivé. Podle Šolcové (1984, s. 114) samy zaměstnané ženy uváděly některá opatření, která by jim mohla pomoci jejich situaci zlepšit. Jako nejdůležitější opatření se jeví lepší zásobování, dostatek obchodů, nákupy bez front a více polotovarů. Za důležité také považovaly ženy dobré pracovní podmínky a možnost zkrácení pracovní doby, dále také zlevnění a rozšíření služeb, vybavení domácnosti kvalitními moderními a dostupnými předměty, více a lepších zařízení pro děti (jesle, školky, družiny) a také pomoc dalších členů rodiny.

V sedmdesátých a osmdesátých letech došlo k ekonomicko-sociální proměně rodiny, kdy se rodina začíná přizpůsobovat modelu „dvou živitelů“. Havelková (1993 in Křížková a Vohlídalová, 2008, s. 61) však tuto situaci, kdy na chod domácnosti přispívají oba manželé, popisuje jako „rovnost v závislosti“, což však neznamená, že by muži a ženy dosáhli rovnosti v platovém ohodnocení, naopak mzdy jsou natolik nízké, že jsou oba manželé závislí na vkladu toho druhého do rodinného rozpočtu.

⁶ Touto deprivací úzkostí dětí z celodenních a celotýdenních jeslí se zabýval Zdeněk Matějček, který v roce 1963 vydal knihu *Psychická deprivace z dětství*. Ve stejném roce byl natočen film režiséra Kurta Goldbergera *Děti bez lásky*, na němž se Matějček podílel. Film mapuje situaci v kolektivních zařízeních péče o dítě, od kojeneckých ústavů až po dětské domovy a ukazuje, jak se dlouhodobý pobyt v těchto ústavech na dětech podepisuje.

2.2.5 Volný čas žen v období státního socialismu

I tato sféra volného času souvisí s předchozími kapitolami, v nichž jsem se věnovala postavení ženy v domácnosti a rodině a také v zaměstnání. Volný čas chápeme především jako čas strávený mimo práci, který by měl být vyhrazen čistě pro osobní zájmy. Podle Švigové (1967, s. 67) se volný čas objevuje až v socialistické společnosti jako nový fenomén a je chápán jako čas osvobozený od povinné společenské práce. Filipcová (1966, s. 19) rozlišuje mimopracovní dobu a volný čas. Do mimopracovní doby patří činnosti, které se každodenně opakují. Filipcová tyto činnosti mimopracovní doby rozděluje do tří sfér, kterými jsou cesta do a z práce; zajištění chodu domácnosti; jídlo, osobní hygiena a spánek. Tyto činnosti autorka považuje za něco, co člověk musí dělat mimo pracovní dobu a zároveň se jedná o činnosti nutné, bez kterých se neobejde, proto je nelze počítat do volného času. V socialistické společnosti je volný čas považován za něco, čeho je nedostatek, a proto dle Šolcové (1976, s. 87–88) společnost využívání volného času reguluje.

Rozdílnost využívání volného času podle Šolcové (1976) pramení v nerovném třídním rozdělení společnosti a největším množstvím volného času disponuje buržoazie. „Její ekonomické postavení zároveň umožňuje, aby vlastnila množství věcí, které jí zprostředkují bohatost činností a tím i forem života. Naproti tomu dělnická třída a ostatní pracující masy nemají možnost využívat volného času podobným způsobem, ani v podobné dimenzi“ (Šolcová 1976, s. 88).

Podle Šolcové (1976, s. 90) „člověk tedy nežije ‚tak, jak chce‘, ale tak, jak mu to umožňují společenské podmínky“. Na tom, jak tedy člověk tráví svůj volný čas, se podílí celá škála determinujících faktorů („rodinná situace, materiální možnosti, vybavení rodiny, společenská zařízení, jež jsou k dispozici, i možnosti, jež poskytuje příroda“) (Filipcová 1966, s. 20). Množství volného času pak závisí také na tom, jaké konkrétní zaměstnání člověk má.

Wagnerová (2017, s. 143) tvrdí, že, za nerovný objem volného času mužů a žen může nerovné rozložení povinností a dělby práce v rodině a zaměstnání mezi muži a ženami. Zatímco muži mají v roce 1961 za den cca 3,30 hodiny volného času, ženy mají ve stejné době volného času pouze cca 2 hodiny denně, což je dáno větší vytížeností žen v domácnosti a rodině, kde leží většina péče o děti a starosti o chod domácnosti na ženě (srov. Wagnerová 2017, s. 142; Šprincová 2015, s. 97).

Volný čas žen je často spojován s domácností. Filipcová (1966, s. 116) píše, že ačkoli jsou ženy pracovním vyčerpány méně než muži, celkově za týden pracují o ¼ více než muži. Do pracovního vyčerpání žen se totiž započítává také domácí práce, které vykonávají mimo pracovní dobu. Převládá zde však předpoklad, že čím vyšší kvalifikaci oba partneři mají, tím více se vyrovnává rozdělení povinností a činností spojených s chodem domácnosti.

V tradiční rodině, která trvala cca do konce 19. století, trávil muž svůj volný čas sám, nebo se svými přáteli, žena se věnovala činnostem uvnitř domácnosti. Až s dosažením určitého stupně ekonomické emancipace ženy požadují možnost trávit svůj volný čas podobně jako muži, chtějí mít čas jen samy pro sebe, nebo ve svém volném čase požadují participaci mužů. Filipcová (1966, s. 121) píše, že zejména mladé ženy pocítují nemožnost užívat si volného času společně s partnerem jako nedostatek.

Obecně hovoří Filipcová a Filipec (1980) o několika činnostech, kterým se lidé v socialistické společnosti ve svém volném čase věnují. Za nejhojnější činnost je považováno sledování televize (v 70. letech se průměrně člověk díval na televizi 12 hodin týdně), četba nebo poslech reprodukované hudby (s. 143-144). Podle Hladkého (1964 in Filipcová 1966, s. 122) je televize považována za „nové médium“, které se podílí na upevnování rodinného života, protože každý večer shromažďuje a spojuje členy domácnosti, kteří mají jinak rozdílné zájmy. Od 60. let 20. století zaznamenala největší nárůst z aktivit volného času právě televize, která byla v té době inovativní záležitostí, ale kromě toho lidé trávili svůj volný čas v přírodě – výlety, turistikou nebo chatařením.

Využití volného času žen zahrnovalo několik nejběžnějších činností – nejvíce volného času věnovaly ženy sebevzdělání (studium, čtení knih, novin časopisů,...) – cca 4 hodiny týdně, a to jak ženy zaměstnané, tak i ženy v domácnosti; veřejné činnosti - zaměstnané ženy 1,26 hodin týdně, ženy v domácnosti 0,31 hodin týdně; aktivnímu odpočinku (sport, tanec, procházky, hra na hudební nástroj); pasivnímu odpočinku (sledování televize, návštěva divadla, návštěva kavárny,...) - ženy v domácnosti 13,45 hodin týdně, zaměstnané ženy pouze 9,23 hodin týdně, muži dělníci dokonce 14,33 hodin týdně; a jiným aktivitám (Filipcová 1966, s. 126). Činnosti volného času mužů a žen se tedy podle dobových výzkumů neliší ve struktuře činností, ale v kvantitě (Filipcová 1966).

2.3 Stáří, stárnutí a „třetí věk“

V této kapitole se budu věnovat okolnostem a podmínkám stáří a „třetího věku“, jelikož toto období popisuje aktuální životní etapu mých komunikačních partnerek.

Stáří je etapou lidského života, kdy se více než v jiných životních etapách dostává do popředí otázka: „Jaký má můj život smysl?“.

Pro stáří a kvalitu života je velmi důležitý zdravotní i finanční stav jedince. Haškovcová (Haškovcová 1999 in Ondrušová 2011, s. 13) píše, že stáří bychom neměli vnímat jen jako „soubor obtíží“. Důležitou otázkou, na kterou je ve stáří důležité se zaměřit, je, jak stáří unést a jak ho naplnit pozitivním charakterem.

Různí autoři se v periodizaci lidského života a klasifikaci vlastního stáří liší. Haškovcová (2010) dělí druhou polovinu života do čtyř etap podle věku. Lidé od čtyřiceti pěti let věku do padesáti devíti let spadají do věkové kategorie označované jako střední, nebo také zralý věk, lidé ve věku od šedesáti do sedmdesáti čtyř let se řadí do období raného stáří či vyššího věku, věk od sedmdesáti pěti do osmdesáti devíti let je pak charakterizován jako vlastní stáří, stařecký věk nebo sénium a věk od devadesáti let a výše považujeme za dlouhověkost (Haškovcová 2010, s. 20). Dle Ondrušové (2011, s. 17) je u nás počátek stáří spojován s věkem šedesáti pěti let. Lidé starší šedesáti pěti let spadají do kategorie období třetího věku, která „představuje aktivní, nezávislý život ve stáří“. Osoby starší sedmdesáti pěti let spadají do kategorie „čtvrtého věku“, co je podle Ondrušové (2011, s. 17) „označení pro období, kdy je člověk při zajišťování základních potřeb odkázán na druhé“.

Stáří a stárnutí však není totéž, a proto nyní oba pojmy vysvětlím. Zatímco stárnutí je přirozeným biologickým procesem, kterému se nikdo z nás nevyhne, stáří je charakterizováno jako poslední vývojová etapa lidského života. Dle Zavázalové a kol. (2001, s. 12) je stárnutí „proces všeobecný (stárne celá populace) a zároveň individuální (stárne konkrétní jedinec)“. Pacovský (1997, s. 55–60) dále o stárnutí říká, že je to vícerozměrný proces. Každý člověk podle něj stárne jiným způsobem a jinak rychle. Jde o proces asynchronní, protože jednotlivé orgány nestárnou stejně rychle. V průběhu stárnutí se také mění charakteristiky jedince, a to jak biologické, tak i psychologické a sociální. Příbyl (2015, s. 9) hovoří o stárnutí jako o „vzájemně propojených procesech biologického, psychologického a sociálního stárnutí, odehrávajících se s interindividuální variabilitou“. Stáří je dle něj charakterizováno jako „důsledek a projev involučních změn (funkčních a morfologických), které jsou determinovány geneticky, ale i dalšími faktory, např. nemocemi, způsobem života, životními podmínkami“ (Příbyl 2015, s. 10). Na stáří lze také nahlížet jako na „období postupné sociální exluze“. S přibývajícím věkem lidé ztrácí sílu a energii. Klesá jejich výkonnost a požadavky, které plnili v průběhu produktivního věku pro ně nyní představují velkou zátěž. Stárnutí je proces, kdy lidé opouští své role a začínají se připravovat na poslední fázi života. (Petrová Kafková 2013, s. 19).

2.3.1. Gender a stárnutí

Stárnutí lidské populace, jak píše (Paz, Doron a Tur-Sinai 2017, s. 2) není genderově neutrální, ale většinou se týká starších žen. Obecně se ženy dožívají vyššího věku, a právě v pozdějším věku jsou chudší, osamělejší a mají kolem sebe menší síť lidí, na které se mohou spolehnout. Stáří také muži a ženy prožívají rozdílně. Na různost jejich prožívání mají vliv sociální, kulturní, ekonomické i profesní aspekty v průběhu života. Společnost klade na muže a ženy jiná očekávání. Od žen společnost navíc očekává, že v životním cyklu budou plnit mise, za které ale nebudou nijak odměněny, jako je péče o druhé a práce v domácnosti.

Arber, Davidson a Ginn (2003, s. 2) píše, že kromě obvykle popisovaných dimenzí nerovnosti mezi muži a ženami, jakými jsou gender, socio-ekonomický status, rasa nebo etnicita, a sexuální orientace, se jako důležitá dimenze nerovnosti vynořuje i status manželský či partnerský, který je však v mnoha studiích objevuje daleko méně než předchozí kategorie nerovnosti. Marshall (2006) uvádí, že starší lidé, kteří žijí sami, trpí mnohem častěji chudobou než ti, kteří žijí s rodinami. Z dat pocházejících z roku 2003 (Marshall 2006, s. vii) víme, že téměř 17 % všech starších lidí se nacházelo velmi blízko nebo dokonce pod hranicí chudoby. Nejhuře na tom podle Marshall (2006) byly hispánské ženy⁷, které žily samy, celých 47 % starších hispánských žen žilo pod hranicí chudoby. Ukázalo se, že stárnutí je tedy feministickým problémem, který by podle Marshall (2006, s. viii) měli feminističtí výzkumníci a výzkumnice zařadit do svých analýz.

Mnoho výzkumů, které se věnovaly genderu v pozdějším životě, upozornilo na znevýhodnění starších žen v souvislosti s jejich penzí, zdravotním stavem a přístupem k péči. Podle výzkumníků (Allan 1985 a Jerrome 1996 in Arber, Davidson a Ginn 2003, s. 2) mají ženy ve stáří lepší společenské vztahy s přáteli a rodinou, než mají muži. Obecně považujeme spíše ženy za „udržovatelky rodu“, které usilují o to, aby se příbuzní navštěvovali a udržovali tak příbuzenské vazby i mezi mladšími generacemi. Velkou roli ve způsobu prožívání stáří a vyrovnávání se se stárnutím a jeho okolnostmi (ztráta partnera, odchod ze zaměstnání, samota, zhoršení zdravotního stavu...) hraje také intenzita sociálních vazeb a vztahů v průběhu života, partnerský status i míra předchozí participace na činnostech v domácnosti. Jak dále píše Arber, Davidson a Ginn (2003, s. 2), starší ženy se mnohem lépe,

⁷ U starších hispánských žen můžeme jejich kritickou ekonomickou a sociální pozici vysvětlit pomocí intersekcionalního přístupu. Intersekcionalita se zabývá právě studiem paralelně se překrývajících společenských identit, které mohou být zdrojem útlaku či diskriminace osob. Hispánské ženy jsou ve společnosti znevýhodněny hned několika aspekty, etnicitou, genderem a věkem.

než muži vyrovnávají s vdovstvím. Zatímco pro ženy může vdovství vést k novým činnostem a nalezení pocitu svobody a nezávislosti, muži naopak ve vdovství v porovnání s tím být ženatý nevidí žádné výhody. Podle Lopaty (1973 in Arber, Davidson a Ginn 2003) mají starší ženy oproti starším mužům výhodu v tom, že se mohou stát součástí společnosti dalších ovdovělých žen, což jim pomůže se se situací lépe vyrovnat, společnost dalších žen se stejnou zkušeností jim poskytuje emoční podporu, zatímco pro ovdovělé muže ve společnosti nenalzáme obdobu takového společenství.

Gender se tedy ve stáří ukazuje jako důležitá kategorie nerovnosti. Na jedné straně hovoříme o znevýhodnění starších žen v souvislosti s jejich menšími důchody, které se odráží od jejich předchozího nerovného platového ohodnocení a jejich vytížeností domácími pracemi a péčí o rodinu, na druhé straně ve stáří mohou být znevýhodněni muži oproti ženám menší četností sociálních vazeb a vztahů, na které v průběhu života nekladli takový důraz jako právě jejich partnerky. Také „genderová dělba práce, která se v mnoha ohledech podílí na posilování genderové nerovnosti a znevýhodnění žen, může ve stáří působit opačným účinkem. Ten se přitom zásadně projevuje především po ztrátě partnera/ky“ (Hasmanová Marhánková 2008, s. 32), čemuž se budu podrobněji věnovat v kapitole 2.3.4 Ztráta životního partnera a fenomén vdovství.

Stárnutí je spojováno s řadou ekonomických a společenských změn. Tyto změny se však mnohem více promítají v životě starších žen než mužů. V průběhu uplynulého století se ženské životy výrazně proměnily díky rostoucí ženské zaměstnanosti, dostupnosti antikoncepce a liberalizaci potratů (Dex 1984 in in Arber, Davidson a Ginn 2003), proto se životy různých generací žen mohly zásadně lišit. Autoři Arber, Davidson a Ginn (2003, s. 3) však píší, že současným okolnostem života starších lidí můžeme porozumět pouze s odkazem na jejich předchozí život. Předchozí nižší platové ohodnocení žen se promítá do nižší výše jejich současné penze a dále se může podílet na feminizaci chudoby. Zároveň je život současných seniorů a seniorek ovlivňován také vzory vytváření přátelských vztahů v průběhu ekonomicky produktivní fázi života nebo v průběhu péče o děti.

Důležité je však upozornit, že v současné odborné i populární literatuře bývají zdůrazňovány zejména nerovnosti a negativní aspekty stárnutí žen, které vedou ke zneviditelnění pozitivních aspektů stárnutí a dále se podílí na homogenizaci ženské zkušenosti stárnutí (Gibson 1996 in Hasmanová Marhánková 2008, s. 30).

2.3.2 Třetí věk

Pojem „třetí věk“ se používá již od 50. let 20. století, kdy se objevily univerzity třetího věku. Za autora tohoto pojmu je považován Laslett (Bútorová 2013 a, s. 9-10). Pojem třetího věku s sebou přináší i pozitivní obraz stárnutí. Dle Lasletta (1991) představuje třetí věk „korunu života, období sebenaplnění, které následuje po první době závislosti, nedospělosti, vzdělávání a socializace a druhém věku nezávislosti, dospělosti a odpovědnosti“ (in Petrová Kafková 2013, s. 17).

Třetí věk představuje životní etapu osvobození, kdy už člověk nemusí vykonávat placenou práci, a také je osvobozen od povinnosti pečovat o děti, které jsou již dávno soběstačné. Toto období seniorům otevírá nové možnosti a nabízí jim svobodu (Laslett 1991 in Petrová Kafková 2013, s. 17). Za počátek období „třetího věku“ je považován odchod do důchodu, což je u nás spojeno s věkovou hranicí 65 let. Pro osoby v „třetím věku“ je typickou charakteristikou dobré zdraví a vysoká produktivita, což jim umožňuje zůstat aktivně zapojenými do života a to „buď pokračováním v pracovní aktivitě, nebo jako dobrovolníci či poskytovatelé neformální péče“ (Carr – Komp 2011 in Bútorová 2013 a, s. 11). Bútorová (2013 b) se však vymezuje proti užívání pojmu „třetího věku“ podle kalendářního věku, protože průběh stárnutí je individuální proces. Podle Petrové Kafkové (2013) není přechodná hranice mezi obdobím „třetího“ a „čtvrtého věku“ jasně definována, protože proces stárnutí je individuální a každý člověk se může do stádia „čtvrtého věku“, které je charakteristické konečnou závislostí a vetchostí, dospět v jiném chronologickém věku. Stádium „čtvrtého věku“ pak představuje konečnou etapu lidského života zakončenou smrtí.

2.3.3 Odchod do důchodu a životní úroveň

Přechod z aktivní pracovní činnosti do penze bývá hodnocen jako riziková situace ve stáří. Pro mnohé je tato změna negativní, protože způsobuje pokles životní úrovně. Kromě zhoršení ekonomické situace také může docházet k pocitu samoty a sociální frustrace, protože člověk kromě pracovní činnosti ztrácí také kontakt s okolím, které mu zaměstnání poskytovalo. S odchodem do důchodu přichází změna dosavadního životního stylu. Penzistům ubývá povinností a přibývá mnoho volného času. Důležité však je zachovat si určitý řád a využít volný čas k jiným aktivitám. Až třetina lidí ve věku padesát pět až šedesát pět let v České republice podle výzkumu Vidovičové (2008 b in Hasmanová Marhánková 2013, s. 63) hodnotí odchod do důchodu jako pozitivní událost, na kterou

se těší. Odchod do důchodu si lidé spojují s nárůstem volného času, možností vlastní seberealizace a s pocitem svobody. Tuto svobodu mají spojenou s osvobozením od placeného zaměstnání a zároveň v možnostech činností, které nyní díky nově získanému volnému času mohou uskutečnit.

Dle Balogové (2004) odchod člověka do důchodu úzce souvisí s jeho kvalitou života. Kvalitu života můžeme ovlivnit a zlepšit tím, že se na důchod připravíme předem. Kvalitu života pak můžeme posuzovat podle míry spokojenosti či nespokojenosti se životem a také podle míry seberealizace a duševní harmonie. Balogová (2004, s. 197) označuje odchod do důchodu jako „tranzitní fázi etapového vývoje člověka“. Pro některé, jak jsem již psala výše, může být důchod obdobím, na které se těší, protože se konečně budou moci věnovat sami sobě. Hasmanová Marhánková (2013, s. 64-65) dle zjištění z vlastního výzkumu období důchodu charakterizovala jako „období vlastní seberealizace a jako čas určený pro kulturní zájmy či cestování, na které nebyl v minulosti čas“. Pro jiné však odchod do důchodu představuje náročnou životní situaci, které se budou muset přizpůsobit. Důchod může představovat období nejistoty, kdy ztrácí svou společenskou roli, jejich život postrádá řád a najednou přichází množství volného času, na které nejsou připraveni a neví co s ním. Některé vypravěčky Hasmanové Marhánkové (2013) dokonce chvíle nicnedělání a čas strávený doma považovaly za „čekání na smrt“. Nejhůře podle Balogové (2004, s. 198) snáší odchod do důchodu lidé, kteří na své zaměstnání kladli velký důraz. Snížení jejich finančního příjmu a samotná výše důchodu má velký vliv na jejich psychiku a možnou frustraci, roli ale hrají i okolní podmínky, například postavení důchodců ve společnosti. Přípravu na odchod do důchodu tedy Balogová (2004) považuje za důležitou kvůli tomu, že prožívání přechodu ze zaměstnání do důchodu závisí na představě, kterou si o důchodu člověk vytvoří ještě předtím. Čerství senioři a seniorky se musí vyrovnat se změnou společenské role. Zejména pro muže může být ztráta role a funkce těžkou životní zkouškou, u žen nebývá reakce na odchod ze zaměstnání do penze tak výrazná (Balogová 2004, s. 198). Z výzkumu Balogové (2004) skutečně vyplynulo, že senioři a seniorky, kteří se na důchod připravovali ještě v průběhu předchozí životní etapy vytvářením finanční rezervy, vykazovali vyšší osobní spokojenost se životem a také vyšší kvalitu života. Autorka však upozorňuje, že (slovenská) společnost není zatím dostatečně připravena na populační nárůst starších osob a na jejich uplatnění ve společnosti, proto by příprava na důchod neměla být záležitostí pouze lidí, kterých se odchod do důchodu týká nejvíce, ale mělo by se jednat o celospolečenskou záležitost (Balogová 2004, s. 204).

2.3.4 Ztráta životního partnera a fenomén vdovství

Ondrušová (2011, s. 39) píše, že ztráta životního partnera představuje pro staré lidi nejtěžší životní zkoušku. Ztráta partnera, nebo jiné příbuzné či blízké osoby (pokud lidé nežijí v partnerském vztahu) může v lidech vyvolat pocit opuštěnosti a nezřídka vede i k úvahám o vlastní bezvýznamnosti. Na vdovství je často pohlíženo optikou negativních důsledků ztráty partnera. Podle Hasmanové Marhánkové (2008, s. 29) však vdovství nemusí být nahlíženo pouze negativně. Hasmanová Marhánková (2012) píše, že smrt partnera se stala jakýmsi předělem mezi životními etapami, donutila pozůstalé změnit orientaci myšlení a zaměřit se na vlastní budoucnost (s. 202). Pro mnohé vypravěčky se také ztráta partnera stala impulzem pro hledání nových forem seberealizace či jejich znovuobjevování (s. 205). Hasmanová Marhánková (2012) popisuje, že zkušenost se smrtí blízkého člověka vedla její vypravěčky k přehodnocení vlastního života a hledání nových aktivit, které se staly smyslem jejich života. Podobně také Davidson (2001 in Hasmanová Marhánková 2008, s. 30) popisuje vdovství jako „období, které ženám přináší nový druh svobody, jehož se jim v důsledku genderových očekávání v rámci partnerského vztahu nedostávalo“. Parkes (1998 in Špatenková 2005, s. 80) hovoří o rolové ztrátě, se kterou se lze vyrovnat přijetím nové sociální role a vytvořením nové identity. Se ztrátou životního partnera člověk ztrácí roli manželky/manžela a z „my“ se stává pouze „já“. Spousta slov (př. rodina, domov), které dávaly v životě v manželství smysl, se najednou proměňuje a ztrácí význam. Vdova /vdovec musí po smrti druhého o svém životě rozhodovat sám. Zejména pro ženy bývá podle Parkese (1998 in Špatenková 2005, s. 80) přijetí nové role obtížnější než pro muže, protože předchozí identita žen a jejich sociální role byla založená na vztahu s manželem⁸. Se smrtí manžela ztrácí žena roli manželky a očekává se, že přijme novou roli vdovy. Podle Parkese (1998 in Špatenková 2005, s. 80) může proces vzdání se původní role manželky a přijetí nové role vdovy trvat velmi dlouho a nikdy nedojde k jeho úplnému uzavření.

Silvermanová (1986 in Špatenková 2005, s. 81) popisuje tři stádia proměny sociální role u ovdovělých žen. Prvním stádiem je „šok“, kdy vdova odmítá přijmout skutečnost, že její muž zemřel a pro toto stádium je typické, že ačkoli již ženě náleží sociální role vdovy, ona sama stále setrvává v roli manželky a chování podle starého rolového vzorce jí umožňuje „fungovat“. Jako druhé popisuje stádium reakce, kdy si vdova začíná uvědomovat skutečnost ztráty manžela. Toto stádium je doprovázeno emočními a často s tím

⁸ Také S. de Beauvoir (1967) psala o tom, že identita a společenská role žen je definována ve vztahu k mužům. Žena je definována v poměru k muži, nikoli sama o sobě, protože není považována za autonomní bytost. Muž představuje subjekt a absolutno a žena to Druhé.

spojenými somatickými projevy. Žena se postupně začíná smiřovat a přizpůsobovat se nové sociální roli vdovy. Posledním stádiem je akceptace, kdy žena přijímá svou novou identitu a vytváří si nové způsoby chování, které odpovídají současné situaci. Silvermanová (1986 in Špatenková 2005, s. 81) uvádí, že součástí stádia akceptace je i reintegrace osobnosti, tedy že se ovdovělá žena stává opět svobodnou. Vzpomínku na manžela si sice stále uchovává, dokáže si však představit, že by mohla mít i jiného partnera.

Častěji se hovoří o stáří jako o „problému vdov“, protože je mnohem častější, že ovdoví žena než muž (srov. Haškovcová 2010, s. 154; Špatenková 2005, s. 71). Jednak díky tomu, že v naší společnosti převažuje typ partnerství, v němž je muž starší, než žena, a také proto, že se žena dožívá delšího věku než muž, což je spojeno i s lepším zdravotním stavem žen. Haškovcová (2010, s. 145) uvádí, že ve věkové „kategorii 60+ připadá na 100 mužů 145 žen a nepoměr mezi muži a ženami s jejich věkem dále stoupá“. V důsledku toho pro ženy v seniorském věku klesá šance, že by si mohly vytvořit nový partnerský vztah. Zejména u starých lidí se pak vdovství může stát doživotním stavem (Špatenková 2005, s. 71). Špatenková (2005) tvrdí, že přijetí nové sociální role po úmrtí partnera/ partnerky je těžší pro ženy, protože jejich role je odvozována od vztahu k manželovi, a proto je tento proces u žen delší než u mužů. Podle Haškovcové (2010) se ale se situací po ovdovění snáze vyrovnávají ženy než muži. Příčinou toho, proč tuto životní situaci zvládají hůře muži, může být i nerovné rozdělení povinností uvnitř domácnosti. Po odchodu partnerky řada mužů zjistí, že se nedokáže postarat ani sama o sebe ani o svou domácnost. V mladších generacích, nebo v rodinách, kde je dělba práce v domácnosti dělena rovnoměrně mezi oba partnery, snáší muži ztrátu partnerky lépe než muži, kterým v rodině náležela pouze úloha živitele rodiny a na zajišťování chodu domácnosti se příliš nepodíleli. Jak již bylo řečeno v příkladu uvedeném výše, nerovnoměrná genderová dělba práce manželů uvnitř domácnosti vytváří spjatost žen s domovem. Tento předpoklad formoval úvahu Gorera (in Špatenková 2005, s. 75) že „žalem zasažené vdovy nemají ani důvod, ani jim není příjemné chodit ven, zatímco vdovci nemají chuť ani důvod se vracet domů“. Vysvětlení je nasnadě, souvisí to totiž se společností přijímaným genderovým stereotypem, kdy prostorem žen je domácnost, zatímco mužům náleží pohyb ve veřejné sféře. Vdovy se tedy podle těchto společností přijímaných genderových stereotypů lépe cítí samy v domácnosti než samy ve veřejném prostoru, kde jim schází partner, naopak vdovcům prázdný byt připomíná ztrátu ženy, proto mají tendenci se domovu vyhýbat. Je však třeba uvědomit si, že žádná ze skupin není homogenní. Vždy musíme brát v úvahu individuální charakter, zájmy a predispozice

každého jedince a také jeho životní styl, který se ve způsobu řešení obtížných životních situací odráží.

Špatenková (2005, s. 74) píše, že ztráta životního partnera představuje jednu z nejnáročnějších situací v životě také proto, že se nejedná pouze o ztrátu milovaného partnera, ale jde o „celý komplex souvisejících ztrát“. Spolu s životním partnerem člověk přichází o „společně vytvořené zvyky a rituály, společné plány, touhy a očekávání do budoucna, výhody a jistoty vyplývající ze života v páru – pocit bezpečí, pocit vzájemné podpory, pocit sounáležitosti a porozumění s někým blízkým, roli manžela/manželky se vším, co tato role obnáší“ (tamtéž). Tyto ztráty můžeme rozdělit do několika oblastí: materiální ztráty, intrapsychické ztráty, funkcionální ztráty, systémové ztráty, rolové ztráty a vztahové ztráty.

V souvislosti s tematikou vdovství je také třeba vyvrátit některé mýty, které se ve společnosti udržují prostřednictvím stereotypů. Abychom se těchto stereotypů vyvarovali, měli bychom mít na paměti, že:

- starší vdovy nejsou homogenní skupina
- vdovství není synonymem pro akutní stav bolestné ztráty
- vdovství není zkušeností izolovanou od zbytku životů žen
- starší vdovy se nedokáží samostatně rozhodovat
- starší vdovy nemusí být osamělé a izolované
- vdovství nemusí být obdobím úpadku (Chambers 2000, s. 129).

Výzkum Chambers (2000, s. 136–147) ukázal, že ačkoli byl její výzkumný vzorek ovdovělých žen malý, mezi ovdovělými ženami panovala značná heterogenita, a to jak po stránce bydlení, finanční situace, úrovně dosaženého vzdělání, zaměstnání, tak i po stránce rodinné. Podle autorky si téměř všechny ženy živě pamatovaly své pocity během úmrtí blízké osoby, zároveň si však byly všechny ženy vědomy velkého rozdílu mezi tímto obdobím a jejich aktuálním životem. Vdovství také představuje další kapitolu života žen, nikoli zcela izolovanou zkušenost. Chambers (2000, s. 140) také vyvrací tvrzení, že se starší ovdovělé ženy nedokáží samostatně rozhodovat. Ve svém výzkumu pracovala s ženami, které po smrti manžela radikálně změnily svůj život, postavily se na vlastní nohy a vše dokázaly samy bez pomoci okolí. Neplatí ani tvrzení, že starší vdovy jsou osamělé a izolované. Všechny autorčiny narátorky udržovaly vztahy s rodinou a přáteli, ačkoli se vztahy lišily podle osobních okolností života a životní historie každé z narátorek. Mnoho ovdovělých žen, které se zúčastnily výzkumu Chambers (2000), mimo jiné uvedlo,

že ovdovění pro ně neznamenaloby období úpadku, naopak mnohé z těchto žen hovořily o tom, že je ovdovění posílilo a dovedlo je k aktivnějšímu společenskému životu.

Podle Chambers (2000, s. 134) je také důležité přesunout se od teoretických perspektiv, jako je „ztráta rolí“, která definuje starší ženy ve vztahu k mužům. Feministická perspektiva pohledu na pozdější život vdov nabízí možnost porozumět společenské realitě pozdějšího života vdov prostřednictvím zapojení hereček těchto rolí. Autorka poukazuje na důležitost vyslechnout skutečné životní příběhy vdov a nahlédnout tak na život žen z jejich vlastní perspektivy. Sylvana Di Gregorio (1986 in Chambers 2000, s. 134–135) říká, že v procesu vytváření životní historie jde o konkrétní interakci mezi dvěma lidmi, která se proměňuje v závislosti na různé době i různých tazatelích. To, že oba – tazatel/tazatelka i dotazovaný/ dotazovaná hovoří o minulosti a přítomnosti, jim umožňuje pochopit jejich současnou situaci.

2.4 „Aktivní stáří“ jako způsob vyrovnávání se s novou rolí

V osmdesátých letech dvacátého století Havighurst a Albrecht vytvořili „teorii aktivity“, která vycházela z předpokladu, že staří lidé mají stejné psychické a sociální potřeby jako mají lidé ve středním věku. Aby si staří lidé mohli zachovat životní spokojenost, je podle této teorie třeba také zachovat aktivitu. Petrová Kafková (2013, s. 19) uvádí, že „úspěšného stárnutí bylo dosahováno popřením nástupu stáří a nahrazením vztahů, aktivit a rolí středního věku, které zmizely, jinými, a tím zachováním aktivity a životní spokojenosti. Odchod do penze tak měl znamenat nalezení jiné činnosti nahrazující pracovní aktivitu. Ovdovění pak hledání nových přátel a blízkých, kteří by vyplnili místo zemřelého“. S rostoucím věkem však přibývá zdravotních problémů a pro mnohé seniory a seniorky mohou být tyto zdravotní obtíže limitující při naplňování této aktivity. Teorie aktivity se dočkala také kritiky, protože se dopouští generalizace procesu stárnutí, homogenizuje skupinu starých lidí a nezohledňuje jejich individuální možnosti k naplnění aktivit, a to jak ze strany biologických limitů, tak také z pohledu jejich různé ekonomické situace.

Aktivní stáří se staví proti negativním stereotypům o stáří jako období společenského úpadku, nečinnosti a nemoci. V této souvislosti se také používají podobné koncepty: produktivní stárnutí, pozitivní stárnutí či zdravé stárnutí (Petrová Kafková 2013, s. 28). Ani v této životní etapě nemá člověk přestat být aktivní, ale má neustále plánovat a svůj

režim dodržovat. V současnosti se seniorům a seniorkám nabízí velká škála možností, jak využít volný čas v penzi, například cestování, různé koníčky a kurzy nebo celoživotní vzdělávání. „V praxi aktivní stárnutí znamená především přijetí zdravého životního stylu, déle pracovat, odcházet do důchodu později a být aktivní i po tomto odchodu“ (European Commission 1999 in Hasmanová Marhánková 2013, s. 17). Hasmanová Marhánková (2013, s. 17) také nabízí další definici aktivního stáří dle OECD (1998, s. 84), která popisuje aktivní stáří jako „schopnost lidí, jak stárnou, vést produktivní život ve společnosti a v ekonomice. Což znamená, že jsou schopni činit pružná rozhodnutí o tom, jakým způsobem budou trávit čas v průběhu svého života - ve vzdělání, v práci, ve volném čase a v péči o druhé“.

Aktivitu a aktivní způsob života ve stáří lidé využívají jako způsob, jehož prostřednictvím se vyrovnávají se změnou nejen svého společenského postavení (odchodem do důchodu) ale také s řadou jiných okolností (samota, nemoc, smrt blízkých, ...). Řada seniorů a seniorek například aktivní způsob života hodnotí kladně především proto, že jim pomáhá udržet si duševní a fyzické zdraví. „Aktivita (...) vystupuje jako pozitivní síla, s jejíž pomocí senioři mohou ‚bojovat‘ proti závislosti, nemocem a dalším rizikům spojeným se stárnutím, stejně jako proti negativním obrazům stáří“ (Rudman 2006 in Hasmanová Marhánková 2013, s. 66). Tím, že se v životě seniorů a seniorek objevují další a další aktivity, odsouvají se jejich vlastní negativní myšlenky spojené s pocitem samoty, ztráty, vlastní bezvýznamnosti či myšlenkami na zhoršující se zdraví do pozadí a zlepšuje se jejich fyzický i psychický stav (srov. Haškovcová 2010; Ondrušová 2011; Hasmanová Marhánková 2013).

Politika aktivního stáří má finanční a ekonomické aspekty a ovlivňuje jak muže, tak i ženy. Paz, Doron a Tur-Sinai (2017) však upozorňují, že „ve stávajícím rámci aktivního stáří není dosud zahrnut genderový rozměr. Proto považují za nutné vytvořit nový genderově specifický výzkumný program, který by se zaměřil na vzájemné vztahy mezi pohlavími a různými ekonomickými aspekty aktivního stáří, z mezinárodních, srovnávacích, kulturních a longitudinálních perspektiv“ (Paz, Doron a Tur-Sinai 2017, s. 2).

2.4.1 Zaměstnání v důchodovém věku

V současnosti se naše populace potýká se stárnutím pracovní síly. Počet osob, kterým postupně vzniká nárok na starobní důchod převyšuje počet mladých lidí, kteří se teprve stávají ekonomicky aktivními a mají odvádět finanční prostředky do systému sociálního

zabezpečení, který zajišťuje zbývající generace. Proto se touto problematikou zabývala i evropská politika. V rámci EU byla v roce 2000 přijata Lisabonská strategie a vznikl Výbor pro zaměstnanost, který schválil směrnici o rovnosti v zaměstnání. Lisabonská strategie také obsahuje „požadavek na zvýšení míry zaměstnanosti starších osob, tj. zaměstnanců ve věku 55–64 let, a to na 50 % do roku 2010“ (Tomeš a Šámalová 2017, s. 54). Tomeš a Šámalová (2017, s. 54) píše, že v současnosti se České republice daří tento cíl úspěšně plnit, a to dokonce na 55,5 %. V České republice pak v reakci na stárnutí populace dochází ke „zvyšování věku potřebného pro přiznání nároku na starobní důchod“. Pro řadu lidí je však zvyšování věkové hranice pro odchod do důchodu obtíží, a z hlediska zdravotního stavu musí žádat o invalidní, či předčasný odchod do důchodu.

Podle výzkumu Evropské komise (2012) 31 % dotazovaných v České republice odpovědělo, že by chtěli pokračovat v práci i poté, co dosáhnou věku, kdy budou mít nárok na důchod, zároveň však celkem 79 % dotazovaných odpovědělo, že nesouhlasí se zvyšováním hranice důchodového věku (54 % rozhodně nesouhlasí a 25 % spíše nesouhlasí). Mezi několik hlavních faktorů, které se podílí na zkracování kariéry starších osob, patří zvyšování využívání nových technologií v zaměstnání a nedostatečná kvalifikace seniorů a senierek, nízká mobilita nebo například v porovnání s ostatními státy EU nízká nabídka částečných pracovních úvazků.

Ženy jako výhodu setrvání v zaměstnání i důchodovém věku popisují společenské postavení, které je odvozeno od práce, svou finanční nezávislost a také schopnost zabezpečit se na stáří, zatímco muži považují za důležité to, že jim práce umožňuje plnit jejich životelskou úlohu (Filadelfiová a Bútorová 2013, s. 194).

2.4.2 Dobročinnost a organizace pro volný čas seniorů a senierek

Dobrovolnictví je činností prospěšnou pro celou společnost. Podle Evropské komise (2011 in Petrová Kafková 2013, s. 131) posiluje dobrovolnická činnost soudržnost celé společnosti a představuje způsob, jak mohou lidé společnosti vracet to, co do nich vložila. Podle Goerrese (2009 in Petrová Kafková 2013, s. 132) se seniori a seniorky aktivně účastní veřejného života, zejména u méně náročných forem občanských aktivit, jako je například členství v politických stranách. O aktivním zapojení seniorů a senierek do veřejného života také svědčí vysoká volební účast. Kafková Petrová (2013, s. 132) píše, že podle Ministerstva práce a sociálních věcí jsou starší lidé pro komunitu a společnost v dobrovolnických

činnostech velkým přínosem zejména díky svým bohatým životním a pracovním zkušenostem. Dobrovolnictví seniorům a seniorkám nabízí možnost uplatnit svůj potenciál, seberealizovat se a rozšířit síť sociálních kontaktů. Podle Moodyho (2001 in Petrová Kafková 2013, s. 132) je ideálním časem pro osobní rozvoj a možnost „přispět společnosti“ odchod do důchodu. Právě dostatek volného času seniorů a senierek v penzi je vnímán jako jejich velký potenciál pro dobrovolnickou činnost.

Ačkoli se podle konceptu aktivního stárnutí předpokládá, že po odchodu do důchodu bude růst i snaha seniorů a senierek zapojit se do dobrovolnických činností a snaha „stát se užitečnými pro okolí“, praxe těmto očekáváním zcela neodpovídá. Podle výzkumu z roku 2010 (in Petrová Kafková 2013, s. 133) bylo 68 % ekonomicky aktivních osob přesvědčeno o tom, že se po odchodu do důchodu zapojí do společenských projektů. V důchodovém věku bylo stejně přesvědčených osob jen 55 %. Atchey (1997 in Petrová Kafková 2013, s. 133) však upozorňuje na fakt, že dobrovolnictví není jen otázkou volného času ale i určitých osobnostních předpokladů. Většina seniorů a senierek, kteří se v současnosti věnují dobrovolnictví, se těmto činnostem věnovala již v průběhu dřívějšího života.

Kromě dobrovolnictví jsou senioři a seniorky častými členy/členkami různých komunitních center a lokálních organizací pro volný čas. Podle Matýskové (2004, s. 259) je zapojení se do aktivit nabízených lokálními komunitními centry a kluby přínosem zejména pro osamělé seniory a seniorky, ale nejen pro ně. Účast na takových akcích přináší seniorům a seniorkám možnost navázat nové kontakty, dozvědět se a naučit se něco nového a v neposlední řadě přispívá také k udržení dobré duševní pohody.

2.4.3 Univerzita třetího věku

První univerzita třetího věku, která se ve své době nazývala „univerzitou pro seniory“, vznikla v roce 1973 ve francouzské Toulouse a jejím cílem bylo „vytvořit druhý životní program pro ty seniory, kteří se nechtěli spokojit jen se svými koníčky pěstovanými v ústranní života majoritní společnosti“ (Haškovcová 2010, s. 127). U nás vznikla první univerzita třetího věku v Olomouci v roce 1986 pod záštitou Československého červeného kříže. První univerzita třetího věku spravovaná univerzitou vznikla o rok později na Fakultě všeobecného lékařství Univerzity Karlovy v Praze. Univerzita třetího věku (dnes se běžně užívá zkratka U3V) je vhodná především pro ty, kteří se rádi vzdělávají, nechtějí upadnout do každodennosti a hledají způsob, jak zůstat stále aktivní především na intelektuální úrovni. Studium na U3V pro řadu seniorů a senierek představuje možnost, jak si zachovat

i po odchodu do důchodu sít' společenských vazeb. Dále je studium vhodné pro ty, kteří během svého života neměli čas se vzdělávat, ale chtěli, nebo pro ty, které zajímá konkrétní obor a chtěli by si prohloubit své znalosti. Je všeobecně známo, že lidé, kteří zůstávají aktivní i v důchodovém věku, vyhledávají nové aktivity, jsou otevřeni novým věcem, vzdělávají se, přijímají nové informace a udržují sociální kontakty, trénují svoji paměť, která se ve stáří zhoršuje a má tendenci se tím více zhoršovat, čím méně ji člověk využívá a trénuje, a tím pomaleji stárnou. Naopak lidé, kteří stáří využívají spíše k odpočinkovým činnostem a nevěnují se svým koníčkům či se jinak dál nerozvíjí, stárnou rychleji. Univerzita třetího věku má i pozitivní vliv na zdraví a psychiku člověka. „Když senioři studují a aktivně se účastní některého z odborně garantovaných programů, méně si všímají existujících osobních problémů, lépe je překonávají a skutečně méně stůňou“ (Haškovcová 2010, s. 128).

Často však studium na univerzitě třetího věku nehraje v životech seniorů a seniorek důležitost z hlediska vzdělávání či možnosti zvyšování kvalifikace ve prospěch placeného zaměstnání ale kvůli aktivitě samotné. Docházení na kurzy a přednášky totiž představuje pro studující důvod vyjít ven, být aktivní, seberealizovat se, udržovat svou paměť a naučit se novým dovednostem a také kontakt s dalšími studujícími (srov. Matýsková 2004, s. 254; Marhánková 2013, s. 68).

2.4.4 Prarodičovství

Prarodičovství představuje jednu ze sociálních rolí seniorů, ačkoli nemusí být nutně spojena s vyšším věkem (Dopita 2005, s. 36). Tato role však ve společnosti prošla výraznou změnou. Dnes role prarodiče a míra jeho zapojení do výchovy vnoučat souvisí s jeho časovou vytížeností, respektive s participací na pracovním trhu i s jeho zdravotním stavem. Hranice věku pro odchod do důchodu se neustále posouvá výše. Zatímco v roce 2009 se pohybovala výše věku pro odchod do důchodu u žen v rozmezí od 56 do 60 let, po roce 2020 se předpokládá výše věku u žen až 67 let, což tedy představuje roční posun hranice věku pro odchod do důchodu zhruba o 1 rok (Bakalová, Boháček, Münich 2015, s. 11). I dnes, kdy je hranice věku pro odchod do důchodu stanovena na cca 65 let, je řada lidí v tomto věku stále ekonomicky aktivní, a proto je jejich čas, kdy mohou vypomáhat svým dětem s péčí o vnoučata, redukován. Situaci, kdy prarodiče zaujímalí v životě svých vnoučat roli vychovatelů, protože již byli osvobozeni od nutnosti pracovat řadí Dopita (2005, s. 36) do poloviny 18. století.

Míru participace prarodičů v životě vnoučat ovlivňuje řada vnějších proměnných, kterým je třeba věnovat pozornost. Těmito proměnnými jsou: geografická blízkost

ovlivňující četnost kontaktů mezi generacemi; kvalita a povaha vztahů mezi rodiči a prarodiči; tendence silnějších mezigeneračních vztahů v mateřské linii; vliv věku prarodičů a vnoučat na jejich vzájemný vztah; počet vnoučat prarodičů (Mueller a kol. in Dopita 2005, s. 36-37).

Mueller a kol. (in Dopita 2005, s. 37-38) na základě výsledků výzkumu identifikovala pět typů prarodičů. První typ představují *ovlivňující prarodiče*, kteří se se svými vnoučaty setkávají často, mají spolu důvěrný vztah, podnikají s vnoučaty společné aktivity, podporují je a učí je novým dovednostem. Druhým typem jsou *podporující prarodiče* – na rozdíl od ovlivňujících prarodičů se s vnoučaty nesetkávají tak často a nemají autoritativní vliv, vnoučata podporují a povzbuzují v seberozvoji, ale jsou méně aktivní než první typ prarodičů. Třetí typ představují *prarodiče pasivní*. Tento typ prarodičů se do života vnoučat zapojuje jen málo, což je způsobeno menší frekvencí kontaktu mezi prarodiči a vnoučaty. Vnoučata vidí tento typ prarodičů spíše jako přátele než vzor, od kterého se učí. Čtvrtý typ je popsán jako *prarodiče orientovaní na autoritu*. Ačkoli je interakce mezi prarodiči a vnoučaty nízká jako u pasivních prarodičů, prarodiče svá vnoučata podporují jako podporující typ, diskutují s nimi o jejich budoucnosti a udílejí jim rady. Poslední typ, který Mueller a kol. uvádí, jsou *odloučení prarodiče*, kteří se v životě svých vnoučat angažují nejméně. Míra vzájemného kontaktu je velmi malá, více než polovina prarodičů tohoto typu svá vnoučata sama od sebe nenavštíví ani jednou ročně. Tento typ vztahu je pravděpodobně ovlivněn špatným vztahem mezi prarodiči a rodiči vnoučat.

2.5. Shrnutí teoretické části

V teoretické části této práce jsem se snažila poukázat na postavení a role žen ve společnosti v období státního socialismu, které představovalo pro mé narátorky život v produktivním věku, posléze jsem se podrobněji věnovala období stáří, stárnutí a třetího věku, který reflektuje současnou situaci mých narátorek. V období státního socialismu dosáhly ženy určitého emancipačního pokroku, zejména v možnosti vzdělávání a placeného zaměstnání. Zpřístupnění pracovního trhu ženám však způsobilo, že ženy sice vykazovaly podobnou míru pracovního nasazení jako muži, ve společnosti jim však navíc na rozdíl od mužů náležela role manželky, matky a hospodyňky. V předchozích staletích byla práce v domácnosti a péče o děti a další potřebné příbuzné považována za primární ale zároveň jedinou roli žen. Tato přetrvávající představa o úloze a poslání ženy v rodině a domácnosti

v kombinaci s placeným zaměstnáním vedla k zatížení žen dvojitým břemenem. V období státního socialismu se sice objevily státem podporované snahy osvobodit ženy od břemene domácích prací, v praxi však tyto snahy nebyly příliš úspěšné. Mnoho odborníků se tedy začalo zabývat studiem dělby domácích prací a péče o děti a participaci mužů na chodu domácnosti. Studie přinesly zjištění, že i nadále věnují ženy domácnosti a péči o rodinu mnohonásobně více času než jejich partneři. Rodin, v nichž byla dělba domácích prací a péče o děti poměrně vyrovnaná sice postupně přibývalo, v socialistické společnosti však tvořily stále menšinu. Důvodem, proč se muži zapojovali do činností spojených s rodinným životem méně než ženy, mohou být genderové stereotypy, které se ve společnosti neustále reprodukuje i genderově diferencovaná výchova dětí.

Dvojí zatížení žen se také promítlo do způsobu trávení volného času, kterého měly ženy podstatně méně než muži. Množství volného času však záviselo na mnoha faktorech, jako je náročnost zaměstnání, počet závislých dětí v rodině, míra participace mužů na zajišťování chodu domácnosti a péče o děti, pomoc prarodičů ale i infrastruktura v místě bydliště a dostupnost služeb. Obecně však byly aktivity volného času žen spíše prorodinné, orientovány na péči o rodinu a domácí práce. Ženy se ve svém volném čase více než svým vlastním zájmům věnovaly zájmům svých dětí a mužů, zatímco aktivity mužů byly spíše individualistické. Nebyly však výjimkou ani ženy, které si i při dvojí zátěži dokázaly najít čas na vlastní koníčky.

Ve druhé polovině teoretické části práce jsem se zabývala stářím, stárnutím a aktivním stářím jako způsobem vyrovnání se se změnami vlastního postavení ve společnosti a změnami sociálních rolí. Ačkoli mnozí autoři a mnohé studie opomíjejí genderový aspekt stáří, gender hraje ve stárnutí nepřehlédnutelnou roli. Kromě biologických aspektů stáří má velký vliv na spokojenost ve stáří i způsob předchozího života, zejména ekonomická situace, která se odvíjí od předchozího zaměstnání, dále rodinné zázemí i četnost aktivit volného času v předchozím životě. Horší ekonomická situace žen ve stáří souvisí s platovou nerovností mužů a žen. Na rozdíl od mužů měly ženy méně odpracovaných let z důvodu mateřství, dále také obsazovaly spíše nižší pracovní posty ve feminizovaných pracovních odvětvích. V průběhu života ženy také častěji, než muži pečovaly o další potřebné příbuzné, nejčastěji pak o své rodiče v období pozdní dospělosti. Mezi nejběžnější aktivity aktivního stáří patří placená práce či brigáda (příčinou bývá často špatná ekonomická situace ve stáří), studium na univerzitách třetího věku, dobročinnost, péče o rodiče a vnoučata, cestování a sport.

Specifickou skupinu seniorů a seniorek pak představují vdovci a vdovy. Ztráta partnera s sebou na jednu stranu přináší „osvobození“ od nutnosti starat se o domácnost, na druhou stranu však kromě hluboké emoční ztráty životního partnera přináší často zhoršení finanční a životní situace. Ztráta partnera také přináší přebytek volného času, který pokud není smysluplně využit, může vést k pocitům osamělosti a depresím. Proto se aktivní styl života objevuje velmi často právě v situace po ovdovění, jako způsob hledání nového smyslu života.

3 *EMPIRICKÁ ČÁST*

3.1 Metodologie

3.1.1 Feministický výzkum a paradigma

Empirická část mé práce je založena na feministickém výzkumu. Ve svém výzkumu se věnuji současnosti a každodennosti žen, které byly v období socialismu nazývány „superženami“, jelikož byly zatíženy, jak povinností pečovat o členy rodiny péčí o domácnost, tak i placeným zaměstnáním a nutností přispívat do rodinného rozpočtu. Podle Ramazanoglu a Holland (2004) sice neexistuje žádná konkrétní feministická metoda výzkumu, existují však určité zásady, které dělají výzkum feministickým. Feministický výzkum podle Ramazanoglu a Holland (2004) usiluje o lepší pohled na genderovou sociální realitu a o pochopení genderových vztahů a jejich vlivu na život lidí. Dále feministický výzkum upozorňuje na to, že ženská zkušenost byla po dlouhou řadu let zamlčována, což se feminističtí výzkumníci a výzkumnice snaží napravit tím, že své výzkumy orientují na přehlížená a dosud nezkoumaná témata. Podle Letherby (2003) se feministický výzkum snaží o společenskou změnu, která by reflektovala genderové nerovnosti převládající ve společnosti. Feministický výzkum vychází z feministických teorií, pracuje s teorií genderu a moci, zároveň je však charakteristický svou rozmanitostí užívaných metod a myšlenkových proudů s nimiž pracuje. Velmi důležitý je také vztah výzkumníka/nice a zkoumaných. Vztah výzkumníka/nice a zkoumané osoby by měl být rovnocenný a interaktivní. Je nezbytné, aby vztah mezi osobami zahrnoval respekt, důvěru.

Na začátku výzkumu si každý/á výzkumník/nice musí ujasnit, v jakém paradigmatu bude výzkum provádět. Paradigma definují Renzetti a Curran (2003, s. 22) jako „určitý model myšlení, který řídí vědce/vědku volbu relevantního výzkumného problému, metod vhodných pro jeho zkoumání a způsobu jeho vysvětlení“. Jako dominantní paradigmatata Guba a Lincoln (1994) uvádí pozitivismus, postpozitivismus, kritické teorie a konstruktivismus. V jakém paradigmatu přemýšlíme a pracujeme, zjistíme podle toho, jak odpovíme na ontologickou, epistemologickou a metodologickou otázku. Já ve své práci pracuji v konstruktivistickém paradigmatu. Ontologická otázka se ptá, jaká je povaha reality, tedy co v ní nacházíme a co může být poznáno. Konstruktivistický přístup říká, že realita existuje více a jejich forma závisí na jednotlivých lidech, kteří konstrukce vytváří a sdílejí. Já se v rámci konstruktivistického paradigmatu ve svém výzkumu dívám na pravdu jako na konstrukt, který je utvářen mými narátorkami prostřednictvím jejich vlastních

individuálních zkušeností a názorů. Epistemologická otázka zjišťuje povahu mezi výzkumníkem/nicí a zkoumanou oblastí. Konstruktivismus na tuto otázku odpovídá tak, že vztah mezi výzkumníkem/nicí a zkoumanými je interaktivní a vytváří se v průběhu výzkumu. Poslední otázkou, na kterou výzkumník musí odpovědět, je otázka metodologická, tedy jak budeme postupovat při zjišťování a co může být poznatelné. Konečným cílem je podle konstruktivismu vytvořit novou více informovanou konstrukci, která vznikne díky interakci zkoumající/ho a zkoumané/ho, pomocí užití kvalitativních metod.

3.1.2 Pozicionalita

Pro feministický výzkum hraje vztah zkoumající/ho a zkoumané/ho důležitou roli, a proto bychom také měli vymezit, z jaké pozice ke zkoumanému člověku jako výzkumníci a výzkumnice přistupujeme. Dagmar Lorenz-Mayer (2005) pracuje s pojmem „politika lokace“, který chápe jako „politiku, jenž odkazuje k účinkům a důsledkům této lokace při vytváření vědeckých tvrzení“ (77). Adrienne Rich politikou lokace označovala „artikulaci a zkoumání své osobní a společensko-strukturální lokace“ (Lorenz-Mayer 2005, s. 78). Rich považovala za nutné, abychom si jako výzkumnice a výzkumníci „pojmenovali místo, ze kterého vycházíme a podmínky, které jsme si zvykli považovat za samozřejmost“, protože pro někoho jiného samozřejmě být nemusí. Toto pojmenování výchozího místa chápala jako proces a „boj o to zůstat v pohybu a usilovat o odpovědnost“ (Rich 1986, s. 211; in Lorenz-Mayer 2005, s. 78). Politika lokace se dotýká toho, kde jsme a co zakoušíme, i toho, jak docházíme k poznání. Pro každý výzkum je tedy velmi důležité, aby si výzkumník uvědomoval pozici, s jakými znalostmi a zkušenostmi do výzkumu přichází a jaký je jeho/její vztah ke zkoumaným osobám, protože špatná pozicionalita by mohla celý výzkum narušit.

Ženy, s nimiž jsem prováděla rozhovory pro tuto práci, pochází z mého blízkého okolí. Mnohé z nich mne znají již od mala, protože jsou známé mých prarodičů. Na jednu stranu tuto skutečnost, že se se zkoumanými ženami znám osobně již z předchozí doby, vnímám pozitivně, protože mi pomohla vybudovat lepší a důvěrnější vztah mezi mnou jako výzkumníci a jimi jako zkoumanými. Na druhé straně jsem si vědoma toho, že mi mohly některé informace záměrně zatajit, či mohlo dojít k tomu, že mi některé informace nesdělí, protože předpokládají, že je znám. Naštěstí k tomuto problému během rozhovorů nedošlo a pokud ano, snažila jsem se jej minimalizovat žádostí o vysvětlení. Věřím, že mé narátorky byly upřímné a nedošlo k záměrnému zkreslení informací.

V tomto výzkumu také reflektuji výrazný věkový rozdíl mezi mnou a mými narátorkami. Tento věkový rozdíl má za následek zcela jiné životní zkušenosti související s dobovým kontextem i jinou životní etapou v níž se já jako výzkumnice a mé narátorky nacházíme. Informace, které mi mé narátorky poskytly, nemohu nijak ověřit, ani porovnat s vlastní zkušeností.

Jako studentka genderových studií jsem se ve výzkumu orientovala na roli genderu a přizpůsobování se genderovým rolím v průběhu života svých narátorek.

3.1.3 Etika výzkumu

Jako výzkumnice jsme povinny dodržovat určité etické zásady v průběhu celého procesu výzkumu. Důležitou součástí kvalitativního výzkumu je informovaný souhlas. Podpis informovaného souhlasu bychom měli získat od každého účastníka/účastnice našeho výzkumu, jakmile vysvětlíme povahu a cíl našeho výzkumu (Hesse-Biber 2014).

Ezzedine et al. (2009/2010) uvádí, že v sociálních vědách existují čtyři pilíře etiky, které bychom měli dodržovat. Prvním z nich je princip dobrovolné participace, který nám jako výzkumníkům/výzkumnici ukládá povinnost účastníky a účastnice našeho výzkumu informovat o cílech a průběhu výzkumu, o využití získaných dat a o možných důsledcích participace ve výzkumu. Aktéři a aktérky musí být informováni, že účast ve výzkumu je zcela dobrovolná a v průběhu výzkumu ji mohou kdykoli ukončit, mají také právo na jakoukoli otázku neodpovědět. Druhým pilířem je princip důvěryhodnosti, dle kterého musíme dodržet zachování soukromí našich zúčastněných a veškeré získané informace anonymizovat, žádné ze získaných informací v průběhu výzkumu nebudou použity bez vědomí a souhlasu poskytující/ho. Třetí pilíř, princip neublížení zajišťuje zúčastněným emoční bezpečí a také vzájemný vyvážený vztah mezi výzkumníkem/výzkumnicí a aktérem/aktérkou. Poslední princip správnosti a integrity má zajistit správnost a přesnost získaných dat, a to jak z hlediska vědeckého, tak i etického.

Po celou dobu výzkumu jsem dodržovala výše zmíněné etické zásady. Nejdříve jsem svým narátorkám představila cíl svého výzkumu a jejich roli v něm, informovala je, že účast je zcela dobrovolná a kdykoli mohou účast ve výzkumu ukončit. Narátorky byly dále informovány o anonymizaci veškerých získaných dat a o tom, jak s daty budu s jejich souhlasem nakládat. Všechny mé narátorky mi svůj souhlas s účastí ve výzkumu k této práci potvrdily podepsáním informovaného souhlasu.

3.1.4 Metodologická sebereflexe

Jako výzkumnice jsem si vědoma povinnosti přistoupit k mé práci i kriticky, shrnout metodologický průběh a poukázat na jeho nedostatky. Uvědomění si vlastních chyb považuji za důležité, jelikož mi může pomoci k tomu, abych se jim v budoucnu vyvarovala. Z hlediska výběru komunikačních partnerek se mi jevil výzkumný vzorek jako dostatečně nasycený, jelikož se výpovědi mých narátorek v mnohém shodovaly. Příčinou však může být malá škála profesí, jimž se mé narátorky po celý život věnovaly. Větší různost profesí žen v rámci střední třídy by tedy mohla být pro práci přínosem. Před realizací rozhovorů jsem provedla první pilotní rozhovor, na kterém jsem si chtěla ověřit, zda jsou tematické okruhy k polostrukturovaným rozhovorům dostatečné a přínosné. Další rozhovory jsem realizovala s malým časovým odstupem, během kterého jsem nevěnovala dostatečnou pozornost některým nedostatkům, jež jsem napравила až při realizaci následujících rozhovorů. Proto bych v budoucnu kladla větší důraz na dostatečný časový odstup mezi realizací jednotlivých rozhovorů. V průběhu tohoto odstupu mezi jednotlivými rozhovory bych se zaměřila na důkladný přepis a analýzu rozhovoru, protože často k odhalení nedostatků dojde až při zpracování, třídění a analýze dat. V průběhu rozhovorů jsem se snažila využívat metodu aktivního naslouchání. V několika málo případech se mi však stalo, že má komunikační partnerka pouze okrajově zmínila zajímavou informaci, ke které jsem se při první možné příležitosti chtěla vrátit, aby nezůstala nezodpovězena, a proto jsem se na ni doptala při delší pauze, nebo v situaci, kdy komunikační partnerka dle mého názoru odbíhala od tématu. Vložením další otázky jsem však narušila souvislý tok informací mé vypravěčky, kdy se mohla zmínit o dalších zajímavých věcech, ale k tomu již nedošlo. Tuto chybu jsem zaregistrovala bohužel až při zpracování dat. Ačkoli jsem do otázek rozhovoru zahrнула také otázku vztahující se k situaci po roce 1989 a společenským změnám v tomto období, nebyla pro mne tato otázka primární, a proto jsem jí nevěnovala příliš velkou pozornost. Následně jsem se rozhodla ji do této práce nezařadit, protože klíčové pro mne bylo zejména období 70. a 80. let minulého století, kdy mé vypravěčky zakládaly rodinu, vracely se po mateřské zpět do zaměstnání, a právě v tomto období byla tíha „dvojího břemene“ největší. Mé narátorky zmiňovaly, že se pro ně po revoluci v roce 1989 nic zásadního nezměnilo. Jedna z mých narátorek dokonce uvedla, že pokud by nečetla noviny, nebo se nedívala na televizi, ani by nevěděla, že se něco děje a dle jejího názoru revoluce roku 1989 zasáhla a ovlivnila spíše obyvatelstvo větších měst.

3.2 Techniky výzkumu

3.2.1 Výzkumná metoda a výzkumná otázka

V praxi se výzkum dělí na kvalitativní a kvantitativní. Dle feministek však toto striktní dělení není zcela korektní, protože i v rámci zpracovávání dat kvalitativního výzkumu je využíváno jisté kvantifikace. Dle Letherby (2003) není feministický výzkum o použití konkrétní metody, která charakterizuje výzkumný projekt, ale o způsobu, jakým se daná metoda používá.

Pro svůj výzkum jsem zvolila kvalitativní výzkumnou metodu. Kvalitativní metodu výzkumu považuji za vhodnou, protože mým cílem je porozumět motivaci chování, jednání a prožívání konkrétních životních situací mých narátorek. Kvalitativní výzkum usiluje o porozumění lidem v různých sociálních situacích a zabývá se tím, jak lidé sami těmto situacím rozumí a jak je interpretují (Morrow, 1994). Mimo to nám kvalitativní výzkumné metody umožňují získat o dané problematice detailní informace. Podle Creswella (1998, s. 12 in Hendl 2005, s. 50) je kvalitativní výzkum „proces hledání porozumění založený na různých metodologických tradicích zkoumání daného sociálního nebo lidského problému. Výzkumník vytváří komplexní holistický obraz, analyzuje různé typy textů, informuje o názorech účastníků výzkumu a provádí zkoumání v přirozených podmínkách“.

Ve svém výzkumu jsem se zaměřila na každodennost mých komunikačních partnerek v produktivním věku v období státního socialismu a nyní po zániku primární rodiny, zejména na jejich společenské role a způsob trávení volného času v těchto obdobích. Výzkumnou otázku jsem rozdělila na dvě části. Zaprvé, jak se promítla společenská role tehdejších „superžen“ z období produktivního života za státního socialismu do jejich současného života a zadruhé, jak tyto ženy tráví svůj volný čas nyní po ovdovění a zániku primární rodiny v porovnání s trávením volného času v produktivním věku.

3.2.2 Metoda sběru dat

Jako metodu pro sběr dat jsem použila polostrukturovaný rozhovor, kterému se také říká semistrukturovaný nebo rozhovor pomocí návodu. Hendl (2005, s. 174) pod pojmem návod chápe „seznam otázek nebo témat, jež je nutné v rámci interview probrat“. Tento návod mi jako výzkumnici umožní probrat všechna důležitá témata, a přitom žádné neopomenout. Výhodou polostrukturovaného rozhovoru je, že si pořadí otázek určuji sama a mohu jej libovolně měnit, stejně tak otázky nejsou striktně předepsané a mohu

je přizpůsobovat aktuální situaci. Tento způsob dotazování je také dostatečně otevřený pro vlastní interpretaci otázek mých komunikačních partnerek, zároveň mi však seznam témat pomáhá rozhovor udržet v oblastech mého zájmu. (srov. Hendl 2005; Hesse-Biber 2014). Otázky by měly být kladeny tak, aby na ně dotazovaní neodpovídali „ano“ nebo „ne“, ale aby jim naopak umožnily dostatečný prostor pro vyjádření názoru. Hesse-Biber (2014) také klade důraz, abychom se v rozhovorech zaměřili na žitou zkušenost. Naším cílem je dovědět se příběh našich narátorů a narátorek, a ten se nám nepodaří získat, pokud budeme klást uzavřené otázky.

3.2.3 Výběr vzorku

Podle Pattona (2002 in Hesse-Biber 2014, s. 120) neexistují v kvalitativním výzkumu žádná pravidla pro stanovení velikosti vzorku. Velikost vzorku vždy závisí na naší výzkumné otázce, našich ekonomických zdrojích i na konkrétním kontextu v němž náš výzkum provádíme. Pokud budeme dále v analýze dat pracovat s metodou zakotvené teorie, je pro nás důležité, abychom na základě nově získaných informací přidávali nová témata. Ideální velikost vzorku je podle metody zakotvené teorie taková, kdy se nám podaří „nasytit“ data, nová témata se již neobjevují, ale naopak se začínají opakovat.

Můj výzkumný vzorek tvořilo deset žen, které se narodily v rozmezí let 1938–1950. Podmínkou mého výzkumného vzorku bylo, aby ženy byly alespoň jedenkrát vdané, měly minimálně jedno dítě, v průběhu života pracovaly a zároveň pečovaly o děti a staraly se o domácnost a v současnosti byly vdovami žijícími ve vlastní domácnosti. Všechny ženy žijí v bytových domech v Šumperku a pochází z přibližně stejných socio-ekonomických podmínek.

Za účelem získání narátorek pro můj výzkum jsem napsala informační dopis, v němž jsem stručně popsala cíl svého výzkumu a jaký vzorek narátorek hledám. Informační dopis s kontaktem jsem rozdala seniorkám ve svém okolí, o nichž jsem věděla, že mé požadavky splňují. Některé z nich mě kontaktovaly, nebo předaly dopis dále, díky čemuž jsem se dostala k dalším narátorkám. Pracovala jsem tedy s metodou tzv. „sněhové koule“, která „spočívá na výběru jedinců, při kterém nás nějaký původní informátor vede k jiným členům naší cílové skupiny“ (Disman 2002, s. 114).

3.2.4 Metoda analýzy dat

Získaná data z polostrukturovaného rozhovoru jsem pak analyzovala pomocí technik, inspirovaných metodou zakotvené teorie. Cílem metody zakotvené teorie je vytvořit teorii, kterou odvodíme ze zkoumaného jevu. Obecně je tvorba teorie ve výzkumu považována za nejsystematičtější způsob integrace vědeckých znalostí. Pomocí metody zakotvené teorie jsme schopni vytvořit takovou teorii, „která věrně odpovídá zkoumané oblasti a vysvětluje ji“ (Strauss a Corbinová 1999, s. 15).

Hlavní proces vytváření teorie ze získaných dat představuje kódování. Proces kódování popisují Strauss a Corbinová (1999, s. 39) jako „operace, pomocí nichž jsou údaje rozebrány, konceptualizovány a opět složeny novými způsoby“. Výhodou zakotvené teorie oproti jiným analytickým metodám je, že teorii pouze neověřuje ale i vytváří. V zakotvené teorii pracujeme se třemi hlavními typy kódování: otevřené kódování, axiální kódování a selektivní kódování.

Otevřené kódování představuje první část analýzy, v níž označujeme a kategorizujeme pojmy pomocí pečlivého studia získaných dat. V procesu kódování využíváme dvou procesů: porovnávání a kladení otázek. Každé větě nebo odstavci přidělíme název – pojem, podle toho, co tento jev představuje a zároveň si klademe otázku co tento jev reprezentuje. V další fázi seskupujeme podobné pojmy a tím vytváříme kategorie. Tyto kategorie následně pojmenováváme, ideálně tak, aby název kategorie odpovídal jejímu obsahu.

Dalším krokem je axiální kódování, které představuje „soubor postupů, pomocí nichž jsou údaje po otevřeném kódování znovu uspořádány novým způsobem, prostřednictvím vytváření spojení mezi kategoriemi“ (Strauss a Corbinová 1999, s. 70). V axiálním kódování kategorie určujeme pomocí podmínek, kontextu, strategií jednání a interakce, a následků. Tyto kategorie jsou dávány do vztahu s hlavní kategorií, proto jsou to subkategorie. Hlavní kategorie pak dáváme do vztahu se subkategoriemi podle tzv. „paradigmatického modelu“, který nám umožní o údajích přemýšlet systematicky (Strauss a Corbinová 1999, s. 72).

Třetím typem kódování, které zakotvená teorie využívá, je selektivní kódování. Strauss a Corbinová (1999, s. 86) popisují selektivní kódování jako „proces, kdy se vybere jedna centrální kategorie, která je pak systematicky uváděna do vztahu k ostatním kategoriím. Tyto vztahy se dále ověřují a kategorie, u nichž je to potřeba se dále zdokonalují a rozvíjejí“.

3.3 Analýza dat

Díky využití principů metody zakotvené teorie jsem postupným procesem kódování vytvořila několik kategorií, které budu v této části práce analyzovat a interpretovat. V polostrukturovaných rozhovorech jsem se snažila dodržovat časovou linii událostí tak, jak jdou chronologicky po sobě, tedy tak, aby bylo možné všimnout si jejich provázanosti a souvislostí. Data jsem seskupila do těchto kategorií: zaměstnání, kombinace rodinného a pracovního života, genderová dělba práce, volný čas v produktivním věku, život po ztrátě partnera, aktivity volného času ve „třetím věku“ a vize vlastní budoucnosti a zajištění péče.

Tyto kategorie jsem vytvářela pomocí axiálního kódování, kdy údaje vytvořené otevřeným kódováním dávají znovu do souvislosti a mezi kategoriemi vytváříme nové vztahy a zároveň v tomto procesu vznikají subkategorie. V otevřeném kódování jsem používala nejdříve kódy popisné, kdy jsem nejdříve identifikovala, o čem text vypovídá. Názvy kódů jsem vytvářela tak, aby co nejvíce odpovídaly významu daného úseku. Dále jsem používala kódy interpretativní, kdy jsem kromě obsahu segmentu k pojmenování použila také odbornější termíny. Následně jsem kódy sdružovala do kategorií.

3.3.1 Výběr komunikačních partnerek

Jak jsem již psala v kapitole „Výběr vzorku“, výzkumu k mé diplomové práci se zúčastnilo deset žen ve věku 68–80 let. Mou podmínkou při výběru komunikačních partnerek bylo, aby ženy prožily svůj produktivní věk v období státního socialismu (1948–1989) a v období produktivního věku se potýkaly s „dvojím zatížením“, kdy musely kombinovat zaměstnání s péčí o děti a domácnost. Další podmínkou bylo, aby tyto ženy byly ovdovělé a žily ve vlastní domácnosti. Tento vzorek jsem zvolila záměrně, protože ovdovělé seniorky v naší společnosti považuji za nejzranitelnější sociální skupinu. Zranitelnost této skupiny žen vnímám především v porovnání s muži v horší finanční situaci po odchodu do důchodu v důsledku platové nerovnosti mužů a žen v předchozím životě. Po ztrátě manžela se finanční situace mnohých žen ještě výrazněji zhoršila, protože přišly o manželům důchod, který sloužil k udržování chodu domácnosti, náklady na provoz domácnosti se však víceméně nezměnily. Udržování vlastní domácnosti pak pro mne bylo důležité z hlediska pozorování změn společenských rolí žen, kdy primární rodina postupně zanikala s odchodem dětí a zakládáním jejich vlastních domácností a se ztrátou manžela. Snažila jsem se pozorovat, jaký měly všechny tyto předchozí společenské role žen – matka, manželka, zaměstnankyně, dcera, babička a způsob sladování všech těchto rolí v předchozím životě

dopad jejich současnou podobu života ve stáří. Rozhovor se všemi vypravěčkami proběhl u nich doma, kde se vypravěčky cítily dobře a uvolněně. Právě prostor hrál v životech narátorek velkou roli, protože v mnohých případech se jednalo o domácnost, kterou vybudovaly společně s manželem a v níž prožily celý svůj život. K prostoru se vázaly vzpomínky a také možnost popsat některé konkrétní situace. Téměř všechny respondentky mi ukazyvaly svá rodinná alba vyprávěly o dalších členech rodiny, nejčastěji o svých vnoučatech.

Souhrnné informace o mých narátorkách, které mohou být čtenáři/ce užitečné pro lepší orientaci v textu a pochopení kontextu života mých vypravěček, jsem utřídila do tabulky zařazené v příloze č. 1, v závěru této práce.

3.3.2 Analýza a interpretace kategorií

Jak jsem již v teoretické části v kapitole Gender a stárnutí popsala, pro interpretaci a pochopení současné životní situace seniorek a seniorů je důležité neopomenout předchozí vzory života narátorek a narátorů. Zejména ve stáří se projevuje vliv všech předchozích společenských rolí a u žen bývá tato změna výraznější z hlediska jejich větší vytíženosti v předchozím životě, tedy kvůli nutnosti sladit rodinný život s pracovním, což v této práci nazývám „superženstvím“. Proto jsem kromě kategorie „kombinace rodinného a pracovního života“ jako samostatnou kategorii zvolila zaměstnání, abych zdůraznila její důležitost napříč celým životem mých narátorek a celým tímto výzkumem. Samotnou kategorii „superženství“ vnímám pozitivně, jako ocenění schopnosti žen oproti mužům vyrovnat se se dvojitým pracovním nasazením jak ve sféře veřejné, tak ve sféře soukromé.

3.3.2.1 Zaměstnání

Zaměstnání mých narátorek mělo stěžejní vliv na podobu a charakter jejich budoucího rodinného života, čemuž se podrobněji budu věnovat v kategorii kombinace rodinného a pracovního života. V průběhu 50. a 60. let minulého století byl nástup do zaměstnání řízen tzv. „umístěnkami“, které čerstvým absolventům a absolventkám přidělovaly konkrétní pracovní pozici, zároveň však byly závazné a neumožňovaly svobodný výběr profese ani místa výkonu práce. Některé mé narátorky tuto možnost uplatnění se ihned po studiu vítaly, protože jim zajišťovala jisté pracovní místo a uplatnění v oboru.

„No vystudovala jsem po gymnáziu, eště existovaly takzvaný nástavby (...) a jelikož jsem tíhla ke zdravotnictví, no tak jsem si vybrala obor zdravotní laborant.“

A této profesi jsi se potom věnovala celý život?

„Ano, celý život jsem dělala tuto profesi. V té škole jsme prostě měli různé obory, protože laboranti pracují na různých pracovištích, takže to bylo, základ byla hematologie, transfuzní služba, biochemie, mikrobiologie, histologie. A všechny tydlety profese potom tady v Šumperku, když jsem sem nastoupila na umístěnku, tak jsem postupně během celé té praxe, těch 38 let co jsem strávila ve zdravotnictví, sem postupně na všech pracovištích pracovala. No pro mě to bylo dobrý, protože sem byla z Jeseníku a už sem si zvykla na větší město a v Šumperku se mi líbilo. Ještě měli dvě místa v Olomouci, ale tam bylo hodně Olomoučáček a ani všechny neměly možnost se tam dostat, tak je pak posílali do Bruntálu, Opavy a tak. Takže já sem byla ráda, že sem se dostala sem. Už sem neměla důvod se tam vracet. Akorát teda nám nechali jen dva týdny volna a pak hned jsme museli nastoupit, jinak už by nás stíhali, protože to se nesmělo jako nepracovat. To nešlo.“

(paní Sylva)

„Já sem vodmaturovala a hned jsem šla do banky. (...) Takže jsme odmaturovali a nás si vybral ředitel, přišel z banky, že potřebuje pět děvčat jako do banky zaučit, ale s tím, že nastoupíme hned. Tak já jsem jeden den maturovala a za týden na to jsem nastoupila ještě před uzávěrkou školy. A už jsem nastoupila rovnou do banky. Bylo to dobrý.“

(paní Zita)

Pro jiné mé narátorky, byla práce na umístěnku komplikací, protože se často jednalo o pracovní místa v neatraktivních pohraničních oblastech, kde bylo řídké osídlení a pracovní síla chyběla.

„Já jsem dostala umístěnku do Šumperka. A já jsem Šumperk z Hané naprosto neznala. To jsem si říkala, to je pohraničí..., my jsme dostávali umístěnky do pohraničí a já jsem dostala jako do Šumperka a já jsem si říkala, ježišmarja pohraničí... co já tady budu dělat?“

(paní Mirka)

Narátorky však zmiňovaly, že sice bylo povinností na pracovní místo nastoupit, pokud se však objevily okolnosti, jako byla například svatba, narození dítěte nebo nabídka jiného pracovního místa, mohly pozici přidělenou na umístěnku opustit.

„...po maturitě jsem nastoupila na pedagogický institut do Olomouce na 4 roky a poté jsme dostávali práci na umístěnky, takže jsme museli nastoupit tam, kam nás poslali, tak mě poslali do vesnice na Jeseníku, tam nejel ani vlak, takže to jsem musela buďto pěšky přes kopec anebo čekat na nějaký autobus, takže mě nezbyvalo než se tam ubytovat. Takže to zase bylo...“

Já se ještě vrátím k těm umístěnkám, to jste měli předepsanou nějakou určitou dobu, kterou tam musíte být, nebo jak to přesně fungovalo?

Ne, to bylo jako na trvalo. Samozřejmě když to bylo špatný, tak se z toho každý hleděl vyvliknout nějak, no mě se to podařilo, protože jsem se vdala do Jeseníku jako že? A měla jsem to malé dítě, no tak mi to tak nějak vyšlo.“

(Paní Olga)

Kromě jediné dosáhly všechny mé narátorky minimálně středoškolského vzdělání a všem se díky umístěnkám podařilo získat zaměstnání v oboru, což bývá dnes méně časté. Výjimku tvořila vypravěčka paní Pavla, která nemohla kvůli boji rodičů proti kolektivizaci majetku státem dostudovat.

„...já jsem se nemohla vyučit, protože rodiče si vzali jako statek v Temenici, a potom bylo to družstvo, a můj tata se furt bránil a bránil, já jsem zrovna vycházela školu a musela sem být doma. No, pomáhat, takže potom po padesátém osmém jsem šla do JZD.“

(paní Pavla)

Ukázalo se, že mé vypravěčky obvykle tíhly k feminizovaným odvětvím, což se projevovalo již samotným výběrem studia. Tři mé narátorky pracovaly ve zdravotnictví jako zdravotní sestry nebo zdravotní laborantky, dvě narátorky pracovaly ve školství jako učitelky, jedna z nich byla posléze zvolena ředitelkou školy, další dvě narátorky pracovaly na administrativních pozicích v bance, tři narátorky pracovaly v průmyslovém odvětví, dvě jako dělnice a poslední jako technička v dílnách. Tato zaměstnání si udržely více méně po celý život. O fluktuaci z jednoho odvětví do druhého se autoři v tomto období nezmiňují, zřejmě proto, že nebyla v tomto období příliš častá a ani příliš možná, právě díky obsazování pracovních míst čerstvými absolventy a absolventkami v oboru. Podle Wagnerové (2017, s. 55) se zaměstnané ženy, od roku 1960 do r. 1970 nejvíce soustředily ve zdravotnictví (73,5 – 79,1 %), druhým nejčastějším ženským pracovním sektorem byl obchod a pohostinství (68,3 – 74,5 %), třetím nejčastějším ženským zaměstnáním byla práce ve školství a kultuře (59,7 – 64,2 %). Průmyslové odvětví bylo pro ženy méně časté, od roku 1960 do r. 1970 činila zaměstnanost žen v tomto oboru 37,7 – 44 %. Ve všech oborech kromě lesnictví a zemědělství v tomto období zaměstnanost žen stoupala.

3.3.2.2 *Kombinace rodinného a pracovního života*

Tuto kategorii hodnotím jako pro můj výzkum zásadní, jelikož právě díky schopnosti nebo neschopnosti kombinovat rodinný a pracovní život odkrýváme reálnou podobu tehdejšího života „superžen“ z jejich vlastního pohledu. Důležitými aspekty, které se podílely na schopnosti žen sladit role manželky, matky i zaměstnankyně, byl charakter jejich

i manželova zaměstnání, pracovní doba, (ne)přítomnost manžela a jeho ochota podílet se na činnostech spojených s chodem v domácnosti.

Všechny ženy považovaly období, kdy musely pracovat a zároveň je doma čekala tzv. druhá směna, za velmi obtížné. Pracovní doba byla pro mnoho žen dlouhá, což se negativně podepisovalo i na jejich osobním životě. Některé mé vypravěčky dokonce popisovaly, že jejich pracovní vytíženost a nedostatek volného času pro rodinu a manžela byly jednou z příčin jejich rozvodu.

*„No tak pracovní dobu, to jsme dělali ty čtyřiaadvacítky, šestatřicítky. No takže jsem měla hodně málo času. No a to se mu nelíbilo, tak se vrátil, ale jednak se mu nelíbilo být v Šumperku, tak se vrátil do Ostravy. My sme se v sedmašedesátém roce rozvedli.“
(paní Soňa, zubní laborantka)*

*„No tak já sem vlastně, tím že jsem dělala v té laboratoři, sou nepřetržitý, sice normální denní osmičky nebo osm a půl hodiny každý den ale navíc od pěti hodin se držely takzvaný pohotovosti do rána. Takže zhruba to ale vypadalo tak, že sem během měsíce měla tři, někdy čtyři všední služby a jeden víkend, ale taky byly doby, kdy třeba byly dovolený, nemoci, kdy sem musela vzít za někoho třeba i dva víkendy v měsíci. A to se tehdy sloužilo sobota, neděle a pondělí! Když jsem začínala tydlety služby, tak v sobotu ještě se pracovalo. Byly to hrozný hodiny, kolem stovky hodiny přesčasů každý měsíc. (...) No a tím pádem vlastně skončilo moje první manželství, protože manžel měl volno, soboty, neděle, já sem byla furt ve špitále“.
(paní Sylva, zdravotní laborantka)*

Možný (1983, s. 149-150) považuje sice povahu práce ve vztahu k rozvodovosti za velmi hrubé třídící kritérium, přesto byly rozdíly v rozvodovosti mezi skupinami jednotlivých povolání patrné. Mezi nejčastěji se rozvádějící patřili lidé zaměstnaní v oblasti tisku, kultury a osvěty (celkem 26,5 % rozvedených), v oblasti zdravotnictví (23,6 % rozvedených), naopak nejmenší rozvodovost byla sledována u lidí zaměstnaných v zemědělství (6,2 % rozvedených). Obě rozvedené vypravěčky, paní Soňa i paní Sylva pracovaly ve zdravotnictví, což byla z hlediska procentuální rozvodovosti druhá nejohroženější skupina.

Šprincová (2015, s. 89) uvádí, že rozvodovost⁹ nejvíce rostla od poloviny sedmdesátých let dvacátého století. V roce 1965 činila rozvodovost 1,32 %, o deset let později však stoupla na 2,18 %. Podle Šolcové (1984, s. 140) byl jednou z příčin právě

⁹ Rozvodovost je „společenský a demografický jev hromadného charakteru odvozený od rozvodu jako demografické události“ (Pavlík a kol. 1998, s. 116). Míra rozvodovosti se vypočítá vydělením počtu rozvodů v daném období počtem uzavřených manželství ve stejném období.

přechod z tradičního modelu rodiny, kdy je hlavou rodiny a živitelem pouze muž, do demokratického modelu, v němž jsou zaměstnání oba partneři a kde se jejich role a zodpovědnost postupně srovnávají. Zároveň však autorka rozvody nechápala pouze negativně, ale spatřovala v nich možnost ukončit nefunkční manželství. V tradičním modelu rodiny byly rozvody méně časté i z toho důvodu, že se manželé snažili nefunkční svazek udržet z čistě praktických důvodů, zejména pak, pokud šlo o výchovu dětí.

V souvislosti s mateřskou rolí všechny vypravěčky hovořily o tom, že mateřská dovolená byla velmi krátká, pouze půl roku, a proto po návratu po mateřské zpět do zaměstnání využívaly službu jeslí. Všechny však hodnotily délku mateřské dovolené jako neuspokojivou, což se nejvíce dotýkalo dětí a preferovaly by delší dobu, kdy by mohly zůstat doma s dětmi.

*„No a já jsem ještě nějaký čas dojížděla z toho Jeseníku (...) do té doby, než jsem šla na mateřskou dovolenou. No a to bylo teda dost krkolomné, protože já jsem odjížděla o půl šesté ráno a přijížděla jsem vždycky tak nějak kolem té čtvrté, páté hodiny a měla.. jak se narodil můj syn, tak ještě půl roku jsem to takhle dělala, praktikovala, ale to se nedalo. Manžel vozil, protože pracoval v tamnějších rudných dolech, tak ráno ho vozil do jeslí na kole, chudáka malýho, oni už museli od půl roku chodit do jeslí, tehda to byla mateřská dovolená půl roku. No a to se do toho započítávalo i ta doba před porodem, takže každá sme se snažily rodit co nejpozději. No byly to teda krutý roky, jak pro nás tak pro ty děti. Protože chudáci byli, fakt.
(paní Olga, 6 měsíců mateřské dovolené)*

*„...eště jak sem po půl roce mateřský, nebo po sedmi měsících na mateřský sem se musela vrátit znova do práce a hned sem se začala připravovat na atestaci, krom zaměstnání.“
(paní Sylva, 6 měsíců mateřské dovolené)*

Většina mužů byla ochotná pomáhat ženě s odváděním nebo vyzvedáváním dětí z jeslí nebo ze školky. Manželé se většinou v péči o děti střídali podle pracovní doby, protože pracovní doba většiny podniků, zejména v průmyslovém sektoru, se nepřizpůsobovala matkám, a nebrala v potaz jejich obtíže spojené s vypravováním dětí z domova (Bauerová 1974, s. 131). Zatímco např. vyučování ve školách zpravidla začínalo v osm hodin, pracovní doba v průmyslových sektorech začínala již o dvě hodiny dříve. Střídání manželů při vypravování dětí z domova však ve všech rodinách nebylo rovnoměrné a stále zůstávala povinnost pečovat o děti spíše nebo pouze na ženě.

*„Když byly malý... no...Tak já jsem chodila pozdějš do práce a vozila jsem holky.
(...)tam se dostavěly ty jesle naproti a tam chodila do školky, do jeslí nejdřív a potom*

do školky. Ráno já jsem ji vodvedla, no a manžel, protože dělal vod šesti do dvou, tak přijel domů, tak vzal holku.“

(paní Zita, pracovnice v bance)

„Tak já jsem měla normálně... pokud ten můj dělal, tak jsem chodila na sedmou hodinu, protože jsem musela naše tři děti vodit do školky a potom vypravovala trochu do školy že...? Takže vlastně jsem chodila na sedum hodin a chodila jsem do půl třetí, nebo do půl čtvrtý, jako tam ted'ka bylo a zase jsem si děčka vyzvedávala, nebo babička, nebo on, když přišel dřív, nebo po noční a tak. Takže jsme se tak dělili, to nebylo pravidelný.“

(paní Vlasta, dělnice)

Paní Ema popisovala, že využívala možnost zkrácené pracovní doby, což jí usnadnilo kombinovat zaměstnání s rolí matky. Dokud však tuto možnost neměla, bylo pro ni skloubit placené zaměstnání s mateřstvím velmi náročné.

„Ze začátku to bylo takový divoký a pak uzákonili, že jsme mohli mít zkrácenou pracovní dobu, takže já jsem chodila no... my jsme dělali v bance od sedmi, tak já jsem chodila až na osum. Zavedla jsem děti do školky, tady ke škole no a chodila jsem do práce. No. No a odpoledne to bylo takový divoký. Prostě když můj muž nezapomněl [tak šel on]¹⁰, a když zapomněl, tak děti stály před školou s paní učitelkou ((smích))“.

(paní Ema, pracovnice v bance)

Jesle a další instituce pro péči o dítě, umožňovaly ženám s malými dětmi, vrátit se po skončení mateřské dovolené do zaměstnání na plný úvazek. Jesle začaly být budovány již od padesátých let minulého století a jejich počet neustále rostl. Bauerová (1974, s. 133) uvádí, že od roku 1960 do roku 1971 se počet jeslí zvýšil z 1222 jeslí na 1606. Nárůst byl zaznamenán také u mateřských škol, v roce 1960 bylo mateřských škol postaveno 6 663, zatímco v roce 1971 byl jejich počet již 8 292. Jelikož byli oba manželé zaměstnání, prarodiče byli také ještě velmi často ekonomicky aktivní a nebyl nikdo jiný, kdo by zajistil po dobu nepřítomnosti rodičů péči o děti, byly jesle pro mnoho rodin jedinou možností. Procentuální využití jeslí však od roku 1960 z 80,5 % kleslo na 71,2 % v roce 1971. Bauerová (1974, s. 133) pokles využívání jeslí připisovala jejich nerovnoměrnému rozložení. Ačkoli se mohlo zdát, že počet jeslí je dostatečný, na některých místech jesle chyběly a pro rodiče tedy bylo obtížné využívat jejich službu, pokud byly příliš vzdálené od místa bydliště. Také některé vypravěčky popisovaly, že měly s jeslemi špatné zkušenosti, protože děti byly v jeslích neustále nemocné, a proto volily i jiné strategie péče o dítě. Častá nemoc dětí nutila

¹⁰ Doplnila autorka

matky brát si v práci neplacené volno, což byl další důvod, proč nebyly jesle pro mnoho rodičů příliš výhodné.

Paní Hana také uvedla, že s druhým dítětem, které se narodilo v roce 1968 byla také déle na mateřské dovolené než s prvním dítětem, které se narodilo v roce 1962. Podle Křížkové a Vohlídalové (2008) se od 60. let začala délka mateřské dovolené začala postupně prodlužovat až na 26 týdnů. Paní Hana se však rozhodla zůstat s druhým dítětem doma ještě déle, protože odmítala využívat služeb jeslí z důvodu špatné předchozí zkušenosti.

„Tak já jsem šla, když byl Matějovi rok, tak jsem šla do práce v roce 1963 a on šel do jesliček a do školky no a protože muž chodil do práce na pozdějc, tak ho vodil do školky a já sem ho vyzvedávala. No a za šest let necelých se narodila Bára, takže sem s ní byla taky doma, to jsem byla do toho roku a čtvrt doma a ta už do jesliček nešla, protože Matěj byl nemocný v jesličkách pořád, táta musel toho nechat, takže ho pak i hlídala paní a vlastně jsme to dělali stejně. Muž ji tam ráno odvedl a já jsem si ji odpoledne vybírala.“

(paní Hana, dělnice)

Ženám také výrazně usnadňovaly práci školní a závodní jídelny. Na společné stravování byl kladen důraz od počátku socialistické společnosti. Využívání závodních jídelen podle Bauerové (1974, s. 147) rychle rostlo až do roku 1964, kdy byl zrušen příplatek na hlavní jídlo od zaměstnavatele. Kromě zrušení příplatku na stravování si také zaměstnanci ztěžovali na neuspokojivou kvalitu závodního stravování a malou pestrost jídel. Většina zaměstnanců a dětí se tedy v průběhu šedesátých a sedmdesátých let přes den stravovala mimo domov, společně se rodina stravovala večer. Vaření večerí však také zastávaly ve většině rodin pouze ženy. Podle Bauerové (1974) by časovou úsporu při vaření ženám přinesla lepší dostupnost polotovarů. Především pro početné rodiny byly polotovary nedostupné, kvůli vysoké ceně a malému sortimentu v obchodech. Paní Vlasta pak zmiňovala, že pro ni bylo velkým ulehčením, že se děti i manžel stravovali mimo domov ve školní a závodní jídelně. Odpadla jí tedy povinnost vařit teplé obědy pro celou rodinu, vařila pouze večere a svačiny pro děti. Péči o chod domácnosti však zastávala sama, jako většina mých narátorek, protože její manžel pracoval přes týden na směny a ve volných chvílích se věnoval brigádám.

„Tak to bylo všecko na mě to opravdu co jsem udělala všechno já protože on vlastně když nastoupil ráno v šest, tak přišel až večer kolem osmé hodiny. (...) Já jsem všechno dělala a vlastně nemusela jsem vařit, protože všichni měli všechno navařený ve školce, ve škole, takže já jsem jenom udělala večere takhle teda. Tak vyzvedla jsem si děti ve školce, nebo ve škole, nebo z družiny jsem si je vzala, když byly menší, potom už

chodily sami. Takže šla jsem s nima nakoupit, nakoupila jsem a šla jsem domů, udělala jsem nějakou svačinu, převlíkla jsem je a vyhodila jsme je ven, aby jako byly na vzduchu, potom kolem sedmé hodiny jsem je zavolala zpátky a říkám „Tak a teďka si udělejte úkoly a já vám udělám večeři“ a bylo. (...) po večeři vykoupat a šly spát. Tak to tak asi tak bylo. No a mezitím ten můj přišel domu, dostal taky večeři, vykoupal se a taky šel spát a hotovo.“

(paní Vlasta, dělnice)

Kromě dlouhé pracovní doby se řada žen v zaměstnání musela přizpůsobit také zvyšování kvalifikace, kterou některé profese vyžadovaly, což opět mělo negativní vliv na soukromý život žen. Proto mnoho mých vypravěček oceňovalo pomoc rodiny a příbuzných v péči o děti. Zejména ženy, které již v té době žily bez partnera, byly závislé na pomoci okolí. Paní Olga ovdověla velmi mladá (ve 31 letech) a její životní situace byla opravdu velmi tíživá, její profese učitelky vyžadovala neustálé vzdělávání a dodělávání aprobace, zároveň byla matkou malého dítěte.

„No a když jste potom zůstala sama s dítětem, jak jste to potom sama zvládala?“

„No, to byl problém, protože já jsem přitom vždycky ještě studovala dálkově, takže neměl kdo hlídat, tak někdy mě ta švagrová, ta kamarádka někdy pohlídala, ona taky chodila do práce tak někdy se stalo, že hlídala sousedka. Protože já jsem ráno odjela do Olomouce a přijela jsme večer. No a pak, když jsem zrovna neštudovala, tak jsem to samozřejmě pak sama zvládala. To nebyl problém zase s jedním dítětem.“

(paní Olga, učitelka speciální školy)

Také paní Mirka ovdověla velmi brzy (ve 30 letech), poté, co se jí narodilo druhé dítě. Využívala tedy služby jeslí a školky, které jí umožnily zvládat placené zaměstnání i roli matky. V těžké životní situaci ji však podpořil i zaměstnavatel, který paní Mirce nabídl zkrácený pracovní úvazek.

„Já se teda ještě vrátím k tomu, když jste zůstala bez manžela na ty děti sama, tak Vám maminka pomáhala, nebo jak jste to zvládala?“

„No maminka ještě pracovala. Ona byla mladá. Ona byla hrozně mladá. A ona pracovala, Já jsem byla tady na ně sama. Já jsem nikoho tady neměla. NIKOHO. Sama. A že by mě kamarádky pomáhaly? Já jsem to ani nechtěla. Ani mě to nenapadlo. Prostě měli jsme svůj režim, oni byli ve školce, v jeslích, já jsem si..pak už byli spolu [ve škole] oba dva, já jsem si pro ně šla, po škole, my jsme neučili do večera žejo, já jsem učila nejvíce do dvou. A když bylo odpolední vyučování, mě přizpůsobil ředitel to, rozvrh. Oni na mě teda byli dost hodní no, to je fakt. Takže já jsem dřív šla ze školy, já jsem si pro ně v klidu šla, cestou sem nakoupila a jeli jsme dom.“

(paní Mirka, učitelka základní školy)

Pro paní Mirku byl zkrácený pracovní úvazek v kombinaci s jeslemi a školkou velkou pomocí, protože prarodiče v té době byli ještě zaměstnaní a nemohli jí s péčí o děti vypomáhat. Šolcová (1984) upozorňovala na to, že ženy jsou v době, kdy se stávají babičkami ještě v produktivním věku a je tedy třeba, aby jim stát jejich situaci usnadnil zřízením institucí zajišťujících péči o děti, nebo možností zkráceného úvazku. Paní Mirka navíc byla přesvědčená, že je její povinností úlohu matky i zaměstnankyně zvládnout bez pomoci ostatních a také nechtěla nikoho ze svých přátel „zatěžovat“, protože si uvědomovala, že i její kamarádky jsou stejně jako ona zatížené „dvojí rolí“.

Pomoc babiček byla tedy také velmi důležitým aspektem při kombinaci rodinného a pracovního života. Některé vypravěčky, stejně jako paní Mirka zmiňovaly, že jejich matky byly ještě velmi mladé a pracovní vyčerpány, proto jim s péčí o děti nepomáhaly často, jejich pomoci si však velmi cenily. Zejména pokud bylo v rodině dětí více, bylo sladění placeného zaměstnání ženy a péče o děti i domácnost náročné.

*„Byla jsem na všechno sama, protože muž pracoval mimo, přijel jednou za týden domů. Takže všechno bylo na mě. Nákupy, všechno. Sem tam mě pomohla máti, ale moc ne. Chodila sama ještě do práce. Takže já jsem byla takovej **pilíř v domácnosti**¹¹. Manžel všechno udělal, ale jenom tu sobotu, neděli.“*
(paní Zdenka, zdravotní sestra)

Jiné vypravěčky uváděly, že jim jejich matky nebo tchýně výrazným způsobem při péči o děti a domácnost pomáhaly, díky čemuž měly pro sebe s partnerem více času a mohli například cestovat.

„No a s děckama to bylo úplně bezvadný, protože maminka byla doma, tak kdykoli byly děcka nemocný, tak babička přijela a nebyl problém. O prázdninách to samý. My jsme mohli jezdit na týden, na čtrnáct dní jsme vodjeli, děti byly u babičky, nebyl problém. V tom dletom jsem to měla bezvadný no.“
(paní Zita)

„Díky tomu, že tady potom se sem z Jeseníku přestěhovala babička, dělala ve zdravotnictví že, tak mě vlastně s hlídáním Vaška pomáhala, když jsem měla ty služby. A když už jsme byli rozvedení.“
(paní Sylva)

„No a že jsem měla vlastně jeho babičku, která se teda hodně starala, která chodila i do školky pro ty děti. Moje maminka sem tam a jeho maminka taky sem tam, protože oni všichni ještě dělali, takže nebyly ty babičky takový jako, že ty budeš doma babi a ty budeš hlídat. To nebylo.“
„Ale když to šlo tak vám pomáhali.“

¹¹ Zvýraznila autorka

*„Jasně. Tak jasně. Protože musely, já bych teda se třemi dětmi... to opravdu je strašný fojr.“
(paní Vlasta)*

3.3.2.3 Genderová dělba práce

V souvislosti s dělbou domácích prací uvnitř domácnosti mohu mé vypravěčky rozdělit do dvou skupin. První skupina vypravěček popisovala, že všechna práce v domácnosti, vyzvedávání dětí z jeslí a ze školky, nákup, vaření, úklid, zůstávala na ženách. Zatímco druhá skupina žen zmiňovala, že jim manželé a děti s domácími pracemi pomáhají. Také Bauerová (1974, s. 142) hovořila o dvou typech rodin, kdy v prvním typu rodiny je veškerá péče o chod domácnosti brána jako úloha ženy, ve druhém typu rodiny ženám s domácími pracemi již pomáhají odrostlejší děti a manžel. Dle Bauerové (1974, s. 142) je první typ charakteristický spíše pro starší rodiny, kdy žena nastupovala do zaměstnání v průběhu produktivního života, druhý model rodiny pak připisovala rodinám mladším. Zároveň však trvala na tom, že lze najít i mladší rodiny, v nichž je „pilířem domácnosti“ pouze žena, a naopak i starší rodiny, v nichž muž ženě v domácnosti výrazně pomáhá. Označení postavení ženy jako pilíře v domácnosti ve vyprávění sama použila jedna z mých narátorek paní Zdenka.

*„Takže vařila jsem já no. Vesměs. Pomohl teda jako s úklidem nebo takhle pomohl vysát a to, ale domácnost byla na mě, protože on chodil až pozdě večer domů. Takže navařino být muselo.“
(paní Sylva)*

„A ta práce v domácnosti...“

*„To bylo všechno na mě! Já jsme v ten moment jsem musela všeho vzdát, protože můj muž byl, on hrál basket, trénoval basket, pískal basket, on dokonce dělal předsedu severomoravského kraje jako trenérů no.“
(paní Ema)*

Paní Ema se musela vzdát svých koníčků, a kromě zaměstnání se také naplno věnovala své „druhé směně“ v domácnosti. Naopak její muž se svého koníčku, ze kterého se posléze stalo jeho zaměstnání nevzdal. Situace, kdy se ženy vzdávaly svých koníčků ve prospěch manželových byly tehdy i dnes velmi časté. Péče o domácnost a děti je totiž stále ve velké míře považována za prvořadou roli ženy a zároveň za činnost, kterou dělá ráda, mnozí tedy činnosti žen v domácnosti považovali za jejich „koníček“ (srov. Bauerová 1974; Filipcová 1966; Švigová 1967).

„Takže od pondělí do pátku, když jste pracovala, tak když jste pak přišla z práce...“

„Tak mi začala ještě druhá směna. Tak jak říkají druhá směna. Ano. Protože... a můj muž, i kdyby byl doma, on byl k ničemu. On prostě... toto je práce chlapa a toto je práce té ženské. Je z vesnice a měl to tak, byl zvyklej. Takže uvařit neuměl nic. No čaj si uvařil. Postupně se za ty léta naučil, ale málo.“

(paní Zdenka)

„Běžný den. No běžný den byl jak se říká hektický, protože manžel neuměl, jak se říkalo, neuměl uvařit ani čaj si. Protože byl vychovávaný bez tatínka, takže ho maminka a sestra ho vobskakovaly. No takže tam bylo, vždycky když jsem přilítla z práce, tak se muselo všechno dělat, že?“

(paní Soňa, pozn. autorky: paní Soňa hovoří o prvním manželovi)

Řada žen a mužů také byla vychovávána v genderových stereotypech a přesvědčeních, že pro muže není vhodné, aby vykonával domácí práce. Mužům bylo vštěpováno, že neplacená práce v domácnosti je podřadná, jejich úlohou je živit rodinu a tato neplacená práce náleží ženě. Tak k tomu i muži podle vyprávění mých narátorek přistupovali. V souvislosti s pomocí muže v domácnosti ženy často zmiňovaly zlidovělé rčení, že muži si neumí uvařit ani čaj. Toto rčení jen potvrzovalo genderové stereotypy, že do kuchyně patří žena, nikoli muž, a prostřednictvím tohoto rčení se stereotypy ve společnosti reprodukovaly. Zároveň mnohé ženy byly již od útlého věku vedeny k tomu, aby pomáhaly svým matkám v domácnosti a vyrůstaly v přesvědčení, že práce uvnitř domácnosti je ženinou sférou, kam by muž neměl mít přístup. Možný (1990, s. 109) sice píše, že podle průzkumu odpovídali muži i ženy nejčastěji, že dívky a chlapci by se měli stejně často podílet na domácích pracích, v praxi však tento rovnocenný podíl na domácích pracích není nejběžnější. Dle Bauerové (1974, s. 142) byly zaměstnané ženy v domácnosti přetěžovány, protože výchova k manželství udržovala genderově nerovnou dělbu práce v domácnosti. Bauerová (1974, s. 142) ve své době konstatuje, že výchova k rodičovství se sice vyvíjí správným směrem, ale výchova k manželství, jehož součástí je i společná práce v domácnosti, je stále podceňována. Také z rozhovorů s mými vypravěčkami vyplynulo, že byly od mala vychovávány k tomu, že úlohou ženy je vychovávat děti, pečovat o manžela a starat se o domácnost. Domácí práce pak braly jako samozřejmou věc, bez které se domácnost neobejde.

„A vnímala jsi tu práci v domácnosti jako povinnost nebo si to dělala ráda?“

„Já to беру jako samozřejmost.“

„Prostě něco, bez čeho se ta domácnost neobejde?“

No jistě, to je úplně běžná věc jako. Jist se musí čili se musí nakoupit, musí se uvařit, pak se musí umýt nádobí, kuchyň uklidit, to je úplně normální. Já to neberu jako něco

extra. To je zcela normální. A obdivuju ženský nebo domácnosti, když potom slyším třeba, že nevaří. To si nedovedu představit. (...) Já to беру jako... Já jsem taky vyrostla v domácnosti, kde se prostě vařilo, peklo, na svátky všecko pravidelně, soboty se uklízelo, myly schody, klepaly koberce, to ještě vysavače nebyly nějak, tohle moderní. To byly pravidelný úkony. (...) To byla moje automatická prostě samozřejmost. A nebrala jsem to jako nějaký.. že tím trpím, nebo že mě někdo zneužívá. Ne, to bylo normální. To tak bylo snad v každé rodině tohleto.

(paní Sylva)

Paní Zita na otázku, zda považovala domácí práce za svou povinnost, či je dělala sama a ráda, reagovala se smíchem, což mohlo být i vyjádřením ironie. Následně odpověděla, že ji ani nenapadlo o tom přemýšlet, ale brala to jako automatickou úlohu ženy, ostatně jako další mé narátorky.

„Já jsem na tím nepřemejšlela. Prostě tak. To se muselo žejo. ((smích))“

(paní Zita)

Mé narátorky popisovaly, že v jejich domácnosti byla dělba povinností genderově rozdělená. Jak jsem již psala výše, ženám připadala sféra domácích prací, nákup, vaření, praní, žehlení a úklid, zatímco mužům náležela role „kutíla a opraváře“, který sestavoval nábytek, opravoval rozbité věci a podle slov paní Olgy „zveleboval byt“. Ženy samy popisovaly domácí práce jako „ženskou práci“, zatímco fyzicky a manuálně náročnou práci charakterizovaly jako „chlapskou práci“.

„No tak tehdy to tak bylo zvykem, že ženy dělaly ty ženské práce a on zveleboval byt. (...) takové chlapské práce dělal no, no my ženy, my sme byly zvyklý prát, vařit, uklízet, to byly ženský práce. Dneska se podílí chlapi i na tom. Že? Takže tak to bylo zvykem. No.“

(paní Olga)

Tuto genderovou dělbu práce považovaly mé narátorky za přirozenou a spíše se podívovaly tomu, že v některých domácnostech, zejména v „dnešních mladých rodinách“ ženy požadují, aby se muži více podíleli na domácích pracích. Paní Mirka dokonce popisovala, že veškerou práci v domácnosti zastávala sama, protože její muž přinášel do domácnosti hodně peněz. Muž tedy plnil roli, která se od něj ve společnosti očekávala, finančně zabezpečoval rodinu a na paní Mirce bylo, aby plnila svou roli matky a hospodyňky, přestože byla sama zaměstnaná a do rodinného rozpočtu také přispívala. Tuto „přirozenou“ genderovou dělbu práce paní Mirka sama nijak nezpochybňovala, pouze konstatovala, že by se muži mohli trochu více podílet i na vnitřním chodu domácnosti. Později však své tvrzení, že by muži měli v domácnosti více pomáhat, popřela tím, že sama

po svém muži pomoc s domácími pracemi nepožadovala a raději si vše udělala sama. Rovnoměrnou dělbu práce v domácnosti mezi mužem a ženou tedy odmítala, přestože rodina již prošla transformací z tradičního modelu jednoho živitele rodiny na model, v němž byly živitelé dva a sama sebe udržovala ve znevýhodněném postavení.

„No, on nosil hodně peněz. To teda vim, že on si vydělal. On byl projektant, tak nosil dost peněz. On se staral o finance. Jak mě pomáhal... no děcka vzal občas ven, já jsem uvařila, pračka prala. (...) Tak se dřív žilo prostě. My sme se většinou staraly o ty děti, a což nám vůbec..., mě to teda vůbec nevadilo. Vůbec mě to nevadilo. No a chlapy měli vydělávat. Doslova. Ale já jsem to neprožívala. Já nevím, co ty ženy dneska, ale proč ty ženský dneska chtějí..., já věřím, že by ten chlap měl taky dělat něco doma. Tak můj muž taky doma vyluxoval, nevím, já jsem ale po něm nic nechtěla ježiši kriste, tak si to udělám radši sama. Proč by mě měl utírat prach nebo umývat tam nádobí, nebyly ty myčky. No co? Já si to udělám. A dneska každéj skuhrá, já když poslouchám ty holky, jak skuhrají, že musí dělat doma a myčku má a pračku má automatickou, všechno... My jsme doma máchaly tenkrát plínky, nebyla automatika, to ještě nebyla z kraje si vzpomínám, sem ve studené vodě, jak jsme to máchaly a ted' jsme to kroutily a ted' to schlo a ted' jsme neměly ty plínky... a tak dále že...“
(paní Mirka)

Také sami muži, jak se často zmiňovaly mé vypravěčky, spoléhali na to, že jejich ženy samy obstarají veškerou domácí práci. Na otázku, proč jim jejich manželé v domácnosti nepomáhají, ženy odpovídaly, že jsou jejich muži příliš pracovně vytíženi a mají náročné zaměstnání. Příčina ale byla spíše v zakořeněné genderové dělbě práce, která byla společností stále reprodukována skrze výchovu dětí. Také Švigová (1967, s. 57) píše, že „zapojení mužů do domácích prací může být jen minimální, nechceme-li, aby byl brzděn náš společenský rozvoj. Tím není řečeno, že by muž měl zůstat mimo provoz celé domácnosti, ale rozhodně jeho účast nesmí pohltit většinu jeho volného času.“ Jako skutečnou pomoc ženám popisuje zlepšování technického a ekonomického rozvoje, zejména rozvoj techniky, služeb a dopravy, což může ženám i mužům přinést kvalitnější život a více volného času.

„On měl takový nepravidelný služby, někdy chodil celý týden na noční, nebo celý týden na dopoledne, takže to bylo takový nepravidelný, on vždycky zaskakoval, když někdo tam chyběl, takže tak no. Protože věděl, že to tak nějak všechno obstarám já.“
(paní Vlasta)

Jiné ženy však měly opačné zkušenosti než ženy z první skupiny, které zastávaly všechnu „ženskou práci“ samy. Řada mužů ženám s domácími pracemi, zejména s úklidem domácnosti pomáhala. Výjimku představovalo vaření, které bylo považováno za typicky

ženskou činnost. Řada mužů tedy ani vařit neuměla, protože k tomu nebyli svými rodiči vedeni.

„No a potom, nemůžu se chválit sama, můj muž mě strašně pomáhal. Dělal hodně i v domácnosti. Kromě vaření. Nevařil, ale když bylo nutný, tak uvařil, ale prostě opravdu strašně moc prostě pomáhal. Je fakt, že on dostudoval vlastně v padesáti letech, to už děti byly i ze školy venku, ale to už zas nebyl takovej fojfr. Takže když bych to trošku přehnala, tak na všechno byl sám. To jsme jako nikdy neměli rozdělený, aby třeba, já nevím, prostě abych řekla nádobí utíráš ty, tak ti ho tam nechám, takhle to nebylo. Opravdu jsme to dělali spolu.“

(paní Hana)

Paní Hana uvedla, že jí její muž s prací v domácnosti výrazně pomáhal. Na jednu stranu paní Hana říká, že domácí práce obvykle dělali spolu a dělba domácích prací byla poměrně vyrovnaná, na druhou stranu však říká: *„když bych to trošku přehnala, tak na všechno byl sám“*, čímž vyzdvihuje činnost muže a svou činnost podceňuje. Toto přeceňování participace manžela na domácích pracích může být dáno i společenským přesvědčením, které odpovídalo praxi, kdy většinu domácích prací vykonávaly ženy. Manžel paní Hany byl mezi muži spíše výjimkou, jako jediný z mužů mých vypravěček měl navíc vysokoškolské vzdělání, což by podle Možného (1983) mohlo být jedním z možných vysvětlení, proč manžel paní Hany ochotně pomáhal v domácnosti. Možný (1983) se sice ve své studii zabývá rodinami obou vysokoškolsky vzdělaných partnerů, lze však poukázat na souvislost vyššího vzdělání s chování a úlohou partnera v rodině. Vysokoškolští partneři a partnerky jsou si vědomi podpory druhého partnera a jsou ochotnější pomáhat s prací v domácnosti. Dle Možného (1983, s. 62) u rodin vysokoškolsky vzdělaných partnerů lze pozorovat častější odklon od tradičního modelu. Možný (1983, s. 62-63) však dodává, že zatím nemůžeme pozorovat situaci, kdy by domácí práce vykonávala jen žena a v jiných rodinách jen muž, ale spíše dochází ke střídavé situaci, kdy někdy domácí práce vykonává žena a někdy muž.

„Vařil, dělal všechno mimo umývání voken ((smích)). To vždycky říkal, že může proletět hrnec oknem ((smích)). Jinak teda dělal vopravdu všechno, což byla výhoda, když já jsem chodila do tý práce že? A měli jsme teda ty čtyřřadvacítky a tak různě dělíš dobu, takže on zase všechno doma udělal. To zas byl takovej typ, kterej dělal všechno. A dokonce vařil, protože říkal, že než by jedl konzervy, tak radši si bude vařit. ((smích))“

(paní Soňa, pozn. autorky: paní Soňa hovoří o druhém manželovi)

Také druhý muž paní Soni se výrazně angažoval v domácích pracích. Jedinou aktivitou, kterou manžel paní Soni odmítal, bylo mytí oken. Nabízí se vysvětlení, že tuto činnost považoval za typicky ženskou práci, a proto ji jako muž odmítal vykonávat.

Vyrovnanější, ne však zcela vyrovnaná byla spolupráce mužů při výchově a péči o děti. Většina mužů byla ochotná pomáhat ženě s vypravováním a vyzvedáváním dětí z jeslí a ze školky. Podle Šolcové (1984, s. 119) si mladí manželé uvědomovali nutnost souladu výchovných vlivů obou rodičů a jejich účast ve výchově dětí byla výraznější než v předchozích generacích. Tato pomoc manželů při vypravování dětí z domova do jeslí a školky nebo školy byla také dána různou pracovní dobou i charakterem práce. V rodinách, kde pracovní doba mužů začínala později, byli muži okolnostmi tlačeni k tomu, aby svým ženám pomáhaly s vypravováním dětí. Některé profese také díky možnosti služebního auta v případě manžela paní Sylvvy umožňovaly spolupráci manžela při vypravování ostatních členů z domácnosti.

„No tak on tím, že učil externě v autoškole, ráno teda on začínal ráno brzo, když učil, tak nás brával, já jsem syna dávala do jeslí naproti nemocnice, tak tam nás zavezl, výjimečně někdy jsme chodily pěšky, ale když to šlo, tak nás ráno zavezl.“
(paní Sylva)

„Protože muž chodil do práce na pozdějc, tak ho vodil do školky a já sem ho vyzvedávala.“
(paní Hana)

„Manžel vozil (...) ráno ho vozil do jeslí na kole, chudáka malýho.“
(paní Olga).

„Manžel, to už pak chodily do školy, tak manžel vozil toho nejmladšího do jeslí.“
(paní Pavla)

U většiny rodin tedy vypravování dětí a jejich odvádění do jeslí, školky nebo školy bylo poměrně vyrovnané z hlediska participace ženy i muže a manželé se střídali podle začátku a konce pracovní doby. Zpravidla to fungovalo tak, že ten z manželů, který začínal později, měl na starost děti do jeslí nebo školky odvést a ten, který končil dříve je vyzvedával, jako v případě paní Zity.

„Tak já jsem chodila pozdějš do práce a vozila jsem holky. (...) Takže ráno sem... Tereza se narodila, když jsme se už nastěhovali tam na tu Šafránovou no a tam se dostavěly ty jesle naproti a tam chodila do školky, do jeslí nejdřív a potom do školky. Ráno já jsem ji vodvedla, no a manžel, protože dělal vod šesti do dvou, tak přijel domů, tak vzal holku.“

(paní Zita)

3.3.2.4 **Volný čas žen v produktivním věku**

V souvislosti s volným časem v produktivním věku, tedy zejména v období, kdy ženy pracovaly, a staraly se o děti, mé narátorky uváděly, že kvůli péči o děti a domácnost jim příliš mnoho volného času nezbývalo. Některé ženy měly časově náročné povolání, což jim neumožňovalo vytvořit si ve svém produktivním věku dostatečnou sociální síť přátel a známých, se kterými by se mohly setkávat v době, kdy volného času měly více a po odchodu do důchodu. Celý život se věnovaly rodině a na vlastní zájmy a koníčky jim kvůli „dvojímu břemenu“ nezbýval čas.

„Nikam sem nechodila. Já jsem neměla žádný kamarádky. Tak abych je navštěvovala, že, abych k někomu chodila to ne. Tak tři děcka dají zabrat. Vařit se muselo a tak. A manžel byl celý týden pryč a až v pátek večer přijel. Takže se toho neúčastnil.“
(paní Zdenka)

„A nějaké koníčky jste měla, když jste ještě chodila do práce?“

„Jé, asi né. Já jsem neměla čas na ně.“

(paní Mirka)

„No a ráno s děckama, odpoledne s nima, večer, no celej den. Tak nějak no. Takže žádná aktivita veřejná, nebo něco kolem, to nebylo.“

(paní Zita)

Paní Olga se musela kvůli zaměstnání přestěhovat do jiného města a ztratila kontakty se svými přáteli. Kromě kolegů a rodiny v novém městě nikoho neznala a svůj veškerý volný čas, kterého díky náročné profesi ředitelky školy nebylo mnoho, věnovala rodině. Po odchodu syna na vysokou školu však zůstala ve městě úplně sama, jelikož její první muž zemřel, ještě když byl syn malý.

„...a zvolili mě ředitelkou školy, tak jsem začala teda ve funkci a to nastalo to období, kdy jsem neměla volného času nic. (...) Ani těch přátel sem tam moc neměla, když leta letoucí děláte ve funkci, tak jak jsem říkala od nevidíš do nevidíš, tak na přátele nemáte čas, ani si je tam neuděláte. Ve škole jo, to jsme byli kamarádi všichni, ale oni se pak po vyučování rozeběhnou ke svým rodinám a za svýma záležitostmi, teď už byli všichni mladší že, a to... Takže už to nebylo...“

(paní Olga)

Kromě zaměstnání a práce v domácnosti se také paní Olga musela starat o svého druhého manžela, který těžce onemocněl. Kvůli péči o nemocného manžela se paní Olga

ocitla izolovaná od přátel a tato ztráta sociálních vztahů ji také izolovala od jakýchkoli veřejných a společenských aktivit.

„A měla jste čas ještě na nějaký svůj koníček? To jste asi celkově měla málo času.“

„Neměla. Řeknu vám, že ani neměla. Dokud jsem chodila do práce, tak jsme prostě jako škola, kantoři, tak jsme spolu dost trávili volný čas, chodili jsme na výlety a tak, no ale potom, když jsem přestala pracovat, mezitím jsem měla tu starost o toho muže, tak to sem taky neměla čas, to sem všechny ty volné časy trávila buď v nemocnici, nebo jsem za ním jezdila do Olomouce, nebo tak, no a tak jsem ztratila tak ty kontakty, takže pak jsem v podstatě neměla žádné aktivity, to jsem neprovozovala nic.“

(paní Olga)

Téma péče o druhé bylo přítomno téměř u všech mých narátorek. Nejčastěji se ženy ocitly v situaci, kdy musely pečovat o své starší rodiče, nebo o nemocné partnery, kteří přestávali být soběstačnými a vyžadovali pomoc okolí.

„Mezitím byli ještě rodiče, tatínek, byli velice těžce nemocní, tak já jsem potom ke konci požádala o zproštění z funkce, že si vezmu tatínka domů, protože já jsem jinak neměla tak nějak času, že tohle, tak... jenomže z funkce ředitele vás neodvolají v půlce, třeba v prosinci, musíte čekat do července, skončí školní rok (...)jenže tatínek v lednu zemřel, tak už to bylo zbytečné, jenomže já už jsem v prosinci požádala, už sem to nevrátila nazpátek, tak jsem dělala novému řediteli zástupkyni, až do konce až do důchodu. (...) Protože já vím, jak to bylo s mými rodiči. My jsme všichni pracovali, když oni nás potřebovali, ale nikdo jsme si nemohli dovolit nechat zaměstnání, protože to ještě byla doba taky, to bylo na začátku hned po té revoluci, a to to byla taková divoká doba, peněz nebylo pořád, tak to ani nešlo kvůli tomu důchodu, to musel člověk odpracovat určité roky. Já bych neměla nárok na důchod, že?“

(paní Olga)

Nutnost pečovat o někoho příbuzného postihovala ženy v různém věku, nejen v období státního socialismu, ale i po jeho skončení, nejnáročnější však byla pro ženy, které byly v tzv. sendvičové generaci, což znamenalo nutnost skloubit kromě zaměstnání a péče o domácnost a děti ještě péči o dalšího člena rodiny. Paní Olga si uvědomovala, že ji rodiče potřebovali, zároveň však sama byla postavena do tíživé situace matky samoživitelky, kdy musela sama finančně zabezpečit svou rodinu. Jelikož po smrti manžela zůstala sama a syn odešel studovat na vysokou školu, bylo pro ni udržení si zaměstnání existenčně důležité. Když se paní Olga zmiňovala o svých rodičích a o nemocném tatínkovi, bylo v jejím hlase slyšet úzkost a lítost, že se nemohla kvůli náročnému zaměstnání rodičům věnovat lépe. Paní Olgu však vnímám jako hrdinku, která měla sama velmi těžký život, přesto se i po těžké životní ztrátě manžela i jednoho syna neuzavřela do sebe, ale věnovala se rodině a kvůli péči o nemocného tatínka se vzdala funkce ředitelky školy.

O druhé se ženy staraly také v důchodovém věku, často si pak své příbuzné braly do domácnosti, aby se jim mohly více věnovat a aby člověk, který potřeboval péči nezůstával sám. Podle Jeřábka (2013, s. 47) z výzkumů provedených na počátku 21. století vyplynulo, že nejčastěji osobní péči poskytovaly ženy, tedy manželky, dcery nebo snachy. Pokud se jednalo o dlouhodobou péči o staré lidi, v 70–80 % tuto péči poskytovaly rodiny. Dle Jeřábka (2013, s. 48) čeští respondenti uváděli, že jsou ochotni svým rodičům poskytnout domácí péči, na druhé straně se však obávali ztráty zaměstnání i fyzické náročnosti péče o starého člověka. V české společnosti je však osobní péče o staré osoby v rodině méně častá než ve světovém měřítku. Z výzkumu z roku 2006¹² (in Jeřábek 2013, s. 59) vyplynulo, že v České republice má zkušenost s péčí o seniory a seniorky jen 24 %, ačkoli v dotazníku odpovědělo celých 80 % osob ve věku 50-65 let, že by byli ochotní v případě potřeby postarat se o své rodiče. Ochota přijmout zodpovědnost za péči o své rodiče byla tedy skutečně realizována jen v menšině případů. Podle Veselé (2002 in Jeřábek 2013, s. 60) se lidé v České republice nejvíce obávali nutnosti vzdát se zaměstnání, časové náročnosti péče o rodiče a v případě nutnosti i přestěhování rodičů do vlastní domácnosti.

„No muž potom onemocněl v roce 2002, byl tři čtvrtě roku v nemocnici v Brně, tak to jsem za ním třikrát tejdně jezdila, tady jsem měla jeho maminku, které bylo... byla ročník 1911, takže jí bylo, když k nám přišla na trvalo, jednadevadesát. Ale byla velice čiperná, akorát prostě že ten čas to chtělo.“
(paní Hana)

„No tak tam ona bydlela kousíček ode mě (...) tak já jsem tam vždycky za ní chodila, chodila jsem jí nakupovat. Tak ta maminka moje měla dvakrát mrtvici a už tak málo jako se pohybovala a tak... A měla psa ještě k tomu, takže chodila s ním ven, tak já jsem tam za ní chodila na to kafe, abych věděla, že je v pořádku a tak. Dvakrát vlastně mezi tím, když jsem tam přišla, tak ona mi zůstala jakoby v bezvědomí. (...) Takže jsem se s tím mým domluvila a my jsme si tu babičku vzali jako k sobě.“
(paní Vlasta)

Tato vlastní zkušenost s péčí o rodiče se promítla i do představ o zajištění budoucí péče mých vypravěček, čemuž je ještě budu věnovat později.

Gender se ukázal jako významný ukazatel nejen při dělbě domácích prací, ale také při způsobu trávení volného času. Ženy ve volném čase dávaly přednost aktivitám považovaným za typicky ženské. Kromě toho že se ve svém mimopracovním čase věnovaly dětem a domácím pracím, což samy chápaly jako samozřejmost, za své koníčky považovaly

¹² Výzkum „Social Justice 2006“ FSV UK 2006

zejména ruční práce a čtení. Podle průzkumu Švigové (1967, s. 78) se čtení věnovaly především ženy, a to jak zaměstnankyně, tak i dělnice, zatímco domácím pracím se ve v mimopracovní době věnovaly pouze ženy dělnických profesí. Ženy také dávaly přednost koníčkům svých manželů, které považovaly za rodinný koníček, před svým vlastním, zatímco muži často dávali přednost svým koníčkům před trávením volného času s rodinou. Za typický mužský koníček byl považován sport nebo kutilství, koníčkem celé rodiny se pak stávalo cestování, zahrádkaření nebo sport, který provozovali manželé se svými dětmi a ženy je doprovázely (srov. Filipcová 1966; Švigová 1967).

Jako nejběžnější koníček, kterému se v průběhu produktivního života mé narátorky věnovaly, uváděly ruční práce, zejména šití oblečení na děti, případně šití záclon, ubrusů nebo drobné opravy oblečení. Tato činnost je bavila a zároveň považovaly šití oblečení za užitečné, mnohdy i nezbytné, protože v období socialismu bylo oblečení nedostatkovým zbožím. Chtěly-li mít ženy jiné oblečení, než se prodávalo v obchodech, musely si jej samy ušít. Zároveň tato činnost přinášela užitek celé rodině, protože díky neplacené práci ženy ušetřila rodina značné peníze, které by jinak musela zaplatit za zboží nebo služby mimo domácnost.

„Já sem teda, protože na děti nic tenkrát nebylo, oblečení, nic, tak já jsem dostala od maminky, hned jak jsem se vdala kufříkovéj šicí stroj. A já už jako holka, dvanáct – třináct, jsem si šila šaty. Ale fakt bezva to bylo. (...) A děcka jsem obšívala. Děcka chodili fakt oblečení, já jsem si na ně šila, pletla. Tak to jo. To jsem dělala. To byl můj koníček. Ano. A mě to bavilo. Ted' mě to teda vůbec nebaví. Ale bavilo mě to hodně, Já jsem si třeba ušila kabát, protože nebylo, fakt nebylo nic. NIC! My jsme si málem šili spodní kalhotky. No tak to jsem hodně teda. To sem po večerech takhle dělala.“
(paní Mirka)

„No tak bavi mě šití, dost často, ted' už teda moc nešiju ale spíš si upravuju. Oblečení. Tak dřívě sem šila hodně, na sebe, na syna, od kabátu přes bundy, přes kalhoty, oblečení, všechno. Protože za komunistů moc výběr nebyl takovej. Ted'ka koupíte všechno, Takže ted' už nemusím, tak ale tehdá to tak nebylo, a když jste chtěla mít jako něco jiného, tak jste si musela ušít. To jsem si teda šila už od mládí.(...) Tak to mě bavilo. To jsem šila hodně. Ted'ka už méně, něco opravuju někdy vnučce něco spravím, nebo když potřebuju.. ale jak říkám dneska se dá všechno koupit. Takže to tak nějak už mě nenutí, že bych musela...“
(paní Olga)

„No ze začátku děckám se pletly svetry, to dělali všude v domácnosti, že... Tak to šlo aji u televize dělat takový ty hladký vzory.“
(paní Zdenka)

Všechny mé narátorky popisovaly, že šití a pletení oblečení se věnovaly zejména dříve, protože pociťovaly nedostatek zboží a omezený výběr a také to byla běžná praktika v každé domácnosti. Pro některé z mých narátorek šití samo o sobě představovalo koníček, pro jiné z mých vypravěček to byla spíše užitečná produktivní práce. Paní Zdenka uvedla, že skloubila užitečné se zábavou, za zábavu považovala sledování televize a pletení svetrů pro děti považovala za užitečnou činnost, jelikož oblečení bylo obecně v té době špatně dostupné. Všechny shodně uvedly, že šít se naučily již v mládí, ve škole nebo od jiné ženy. Šicí stroj byl dříve součástí každé domácnosti, většinou jej ženy dostávaly od svým matek nebo tchýní jako výbavu do manželství. Dnes se však dá mnoho věcí koupit, a proto již tuto činnost nepovažují za důležitou. Podle paní Vlasy si ženy v domácnosti s ručními pracemi a zejména se šitím vypomáhaly, a když bylo potřeba, mohly se mladé matky obrátit na pomoc starších zkušenějších žen. Zároveň se snažily udělat si všechnu práci samy doma a nevyužívaly drahých služeb švadlen a krejčích¹³.

„Normálně zašívala samozřejmě tak jak to bylo potřeba těm klukům... všechno. Nedávala jsem si to nikam spravovat, prádlo jsem si dělala sama, šicí stroj jsem měla doma takže to nebyl problém a většinu, když jsem potřebovala třeba záclony nebo závěsy, tak to babička, jako jeho maminka, ona byla taková šikovná, ona si všechno doma šila, takže ona i mě teda ušila záclony, tak to všechno no takže to jsme dělali takhle no.“
(paní Vlasta)

Jako další činnost volného času uváděly ženy čtení. Často na něj ale neměli kvůli nutnosti práce v domácnosti a péči o děti čas a tento koníček si s sebou přinášely až do pozdějšího období, zejména do důchodu, kdy již měly dostatek volného času. Paní Ema se na volný čas v důchodu dokonce systematicky připravovala již v průběhu produktivního věku a kupovala si knihy „na důchod“ jelikož plánovala věnovat se čtení, na které dříve nebyl čas.

„No ale já jsem taky pletla, háčkovala, šila. No zahrádku jsem měla. Takže jsem se tak bavila všelijak. Četla jsem hodně, já jsem si celej život, když pak začla po revoluci, tady u obchodáku, tak tam měli dva chlapi stánek a prodávali knížky. A my dycky, když jsme šli jako z oběda, tak jsme to tam prohlíželi, tak já jsem si kupovala knížky do důchodu. Na to předtím nebyl čas číst že? ((smích)) No tak sem pak hodně četla.“
(paní Ema)

Společnými aktivitami manželů pak nejčastěji bylo cestování, chataření, zahrádkaření nebo sport. Sport se objevoval nejčastěji v souvislosti s volnočasovými

¹³ Ve svém výzkumu jsem se věnovala ženám střední třídy. Vycházím tedy z informací, které mi mé narátorky poskytly. Nevylučuji, že pro některé ženy střední třídy mohly být služby dostupnější než pro jiné.

aktivitami mužů, sehrával však velmi důležitou roli i v životech žen, protože sport popisovaly ženy často jako pojitko s manželem a také jako aktivitu, při které se seznámili.

Můj manžel... my jsme se poznali na košíkové, na basketbalu a on kdysik přišel ve škole, ještě na ekonomce pan profesor a říká, že tam vždycky bylo družstvo basketbalistek tak že zakládá družstvo basketbalu. No a nám to nikomu nic neříkalo. No tak kdo se hlásí? Tak jak to bylo za komunistů, dobrovolně... dobrovolně nikdo, tak celá třída povinně. No a tak se mě to tak jako začlo líbit, trénovali nás kluci, co chodili do čtvrtáku a pak profesor přivedl mého muže, ten byl po vojně no a tak sme se poznali tam. Ten nás všechny převedl na tělovýchovnou jednotu no a tam sme se poznali a pak sme se vzali. ((smích))“

(paní Ema)

Zároveň koníček manželů měl negativní dopad na ženy a jejich roli v domácnosti, protože muži se často svému „koníčku“ věnovali často a intenzivně, proto trávili mnoho času mimo domácnost a žena tak musela zajišťovat chod domácnosti sama.

„No tak on je neměl jenom o víkend, nebo hlavně je měl pořád. Protože on tady na tom učilišti někdy v roce šedesát čtyři založil loutkovéj soubor a von teda hrál loutky někdy vod těch sedmnácti let. (...) No a von jezdil teda na ty přehlídky. (...) A tak pak už jezdil jenom jako porotce. Ale jezdil furt.“

(paní Hana)

Paní Vlasta i paní Mirka však v souvislosti s manželovými koníčky mluvily o tom, že se tyto manželovy zájmy postupně staly koníčkem celé rodiny. Manžel paní Vlasty byl ve volném čase rozhodčí hokeje, a proto k tomuto koníčku vedl i své syny a na zápasy tedy jezdila celá rodina. Podobně také manžel paní Mirky rád lyžoval a snažil se k těmto zájmům vést i svou rodinu.

„On měl hokej on pískal jako rozhodčí, takže jako ten hokej většinou v 22 hod. hráli jakýsi odboráři, tak v noci chodil pískat ten odborářský turnaj nebo jestli to byla nějaká soutěž to nevím. Takže on chodil tam večer pískat, tak přijel dom, nebo přišel dom v půlnoci, tak jedině ten hokej měl hodně, protože oba vlastně začali hrát hokej, když byli malý kluci, (...), tak jsme jezdili..(...) když ten můj tady byl věčně někde pryč, jezdil na ryby a protože i ty ryby jsem zapomněla jako koníček. Takže jsme chodili na ryby ještě“.

(paní Vlasta)

„On jezdil lyžovat, běžky a lyžovat a vedl k tomu i toho Radka, toho staršího. Tak to jezdili. Jezdili na hory. No, to jo, ale jinak sme ti tak nic...“

(paní Mirka)

Ženy tedy často dávaly přednost manželovým koníčkům před svými vlastními, protože mužské koníčky často získávaly charakter rodinného zájmu.

3.3.2.5 *Život po ztrátě partnera*

Významnou změnu v životech mých narátorek představovalo úmrtí partnera. Způsob vyrovnání se se ztrátou blízké osoby se lišil v závislosti na tom, jak fungoval jejich společný život, zejména tam, kde byly role v domácnosti poměrně rovnoměrně rozdělené, byla ztráta partnera pro ženy horší. V domácnostech kde měl muž konkrétní úlohu a vykonával určité domácí práce, pociťovaly ženy fyzickou i psychickou ztrátu manžela nejvýrazněji. Většina mých vypravěček se snažila chvíle samoty vyplnit nějakými aktivitami a prázdné místo po manželovi nahradit novými kontakty. Samozřejmě nezpochybnitelnou roli ve schopnosti vyrovnat se se ztrátou životního partnera hrála také doba, před kterou partner zemřel.

Otevřenost a ochota mluvit o smrti partnera byla u mých vypravěček různá, já sama jsem se tohoto tématu zpočátku obávala, protože jsem si uvědomovala jak těžké a citlivé toto téma je, zároveň jsem se snažila nevyvolat v mých vypravěčkách úzkost při vzpomínce na zesnulého životního partnera. Přesto jsem se smutným a těžkým vzpomínkám v rozhovoru nevyhnula. Otázku týkající se života po smrti manžela a způsobu vyrovnání se s jeho ztrátou jsem zařadila ke konci rozhovoru, kdy jsem očekávala, že mé vypravěčky budou již uvolněné a otevřenější. V mnohých rozhovorech jsme se k této otázce ale dostali mnohem dříve, protože některé z mých narátorek odvoděly velmi mladé, v průběhu svého produktivního života, často ještě v situaci, kdy měly malé děti. Čím delší byla doba, která od smrti manžela uplynula, tím uvolněněji a otevřeněji o smrti svého manžela mé vypravěčky hovořily, protože tento traumatický zážitek již zpracovaly a přijaly.

„On tragicky zemřel tady v tomto domě. Spadl zvrchu dolů. Já jsem nebyla doma. Jsem byla v práci pryč. Oni tam slavili narození sousedovic dítěte, a on měl ve zvyku jezdit po zábradlí. Opravdu, když jsme někde byli, tak von si sedl na zábradlí a bokem po něm jel. A ne zvrchu. (...) Prostě jel po zábradlí. A asi ztratil balanc a spadl. A byl týden v bezvědomí. (...) Radek tenkrát chodil do druhé nebo do třetí třídy a Adélka o rok míň. Já si vzpomínám že ta moje kamarádka přišla a Radkovi dole řikala: Ty Radku, je tatínek doma? A Radek jí říká: Tatínek není doma. Už nám umřel teďka. A ona mi říká, ona mi to pak vykládala. Ten tvůj syn si ze mě dělal legraci, si ze mě dělal srandu nebo co? A to už to byl den pohřbu. Víšco já už to teď vykládám, já už jsem na to zapoměla. Prostě to už je tak... to už je třiačtyřicet let. To už je tak za mnou. Byly to krutý časy teda. Krutý. Ale je to za mnou už. Já prostě si na to někdy už ani nevzpomenu.“

(paní Mirka, vdova 43 let)

Pro paní Mirku byla smrt jejího manžela již dávnou událostí, se kterou se během života vyrovnala a příběh o tom, jak její manžel zemřel, vyprávěla s jistou dávkou humoru, což sama okomentovala slovy, že již na to dávno zapomněla. Manželova náhlá smrt však

ovlivnila průběh celého jejího následujícího života. I před manželovou smrtí byla paní Mirka zvyklá vést domácnost a výchovu dětí sama, jelikož manžel rodinu podporoval spíše pouze finančně a právě její „dvojí břímě“ bylo jednou z okolností, které paní Mirce pomohly překonat těžké období. Nutnost zaměstnané matky být neustále v pohybu, a to jak v domácnosti při péči o děti, tak i v zaměstnání, paní Mirce nedovolila, aby si smutek připouštěla a utápěla se v samotě. V těžkých chvílích jí také s kombinací rodinného a pracovního života pomáhala matka, ale ne příliš, protože byla ještě sama zaměstnaná. Převážně tedy paní Mirka zvládala starost o rodinu i domácnost sama. Mimo jiné však paní Mirka uváděla podporu rodiny, přátel a kolegů a kolegyně. Později si paní Mirka našla nového partnera, ale to již bylo v době, kdy byly obě děti větší a samostatnější a kdy měla nejtěžší období již za sebou.

„A když Vám potom zemřel manžel, muselo to být pro Vás hodně těžké, dokázala byste říct, co Vám tehdy nejvíc pomohlo se s tím vyrovnat?“

„Děcka. Moje děcka. Já jsem měla tolik lítání, že ty děti mě z toho dostaly. A možná i ta moje maminka mě tak vždycky přijela pomoci. A kolegové ve škole. To jako v té škole se tak rozptýlíš a přestaneš... Děcka, že, přijdeš do třídy... Mě to třeba i teďka tak uspokojuje, když přijdu mezi děcka, to na všechno zapomeněš a seš úplně v pohodě. Tak to mě asi pomohlo. Práce. Je to tak. Co jinýho? Práce, práce a ty děcka že sem z práce letěla tam pro ně, tam pro ně a do hudebky. Adéla chodila do krasobruslení. Fakt. My sme měli takovou lítačku a byly jsme v pohodě. Já jsem nebrala žádný léky, žádný prášky, nervy jsem neměla, rozčilená sem nebyla... (...). A tak jako sme žili. Já jsem žila docela pěkně. Já si nestěžuju. Až na tu smrt toho Tadeáše [manžela], tak to, to jsem překonávala. To je fakt, dost dlouho. Ale pak jsem narazila zas na toho dalšího, taky v hospodě vlastně sme se poznali, sme slavili MDŽ a narazila sem na druhýho toho...“

(paní Mirka)

Také paní Olga ztratila manžela velmi mladá, když bylo jejímu synovi pouhých pět let, navíc v té době prožívala smrt druhého dítěte, které se narodilo s vrozenou vadou a lékaři jej nedokázali zachránit. Období dvojí ztráty popisovala paní Olga jako velmi stresující, zejména smrt druhého dítěte paní Olgu velmi hluboce zasáhla. Nejtěžší životní období paní Olga překonávala prostřednictvím budování své kariéry a posléze také navázáním nového vztahu s druhým partnerem, který paní Olze pomáhal. Navázání nového vztahu mohlo být pro mladé vdovy s malými dětmi mimo jiné také praktickým rozhodnutím, jelikož po odchodu manžela nebyl v domácnosti nikdo, kdo by zastal „chlapskou práci“, jak o ní hovořila paní Olga a také dětem chyběl otec a mužský vzor. Nový partner tedy nemusel znamenat pouze emoční podporu, ale sehrával také praktickou roli jednoho ze dvou živitelů rodiny.

„Když bylo mému synovi pět let, tak manžel zahynul při autonehodě a zrovna ten rok, to byl sedmdesátý čtvrtý rok, já jsem čekala druhé dítě. To dítě se narodilo, byl to chlapec v květnu a zemřel ještě v nemocnici, protože... měl těžkou srdeční vadu (...) a tehdy to bylo tak, že než se odhodlali po čtyřech dnech, že by ho převezli vrtulníkem na operaci do Olomouce, tak zemřel. Napřed pořád nevěděli co no a pak... No tak to byla taková doba. No to je hrozný. No a ten samý rok v srpnu se zabil manžel... takže ten rok byl pro mě takový stresující. Hrozně no. (...) No a já sem tehdy měla problém, protože já sem, když muž zahynul, tak my jsme měli zrovna nové auto. A garáž postavenou, to taky stavěl manžel, manžel ještě stíhal. Takže to byly ty chlapský práce co dělal. (...) Jenomže jak v té šachtě stála voda a auto nad tím, tak to auto rezavělo. Takže s tím byl problém, já jsem potřebovala, aby mě to někdo udělal, aby mě tu šachtu zasypal. No a protože on ten druh byl zedník, tak mě to všechno... on se mě nabídl, že všechno tady to udělá, tak nějak sme... nějak se to dalo dohromady, že už nechtěl odejít no...“

(paní Olga, po prvním manželovi vdova 44 let)

Podle Špatenkové (2005, s. 71) může opětovný sňatek eliminovat sociální důsledky ovdovění. K opětovnému sňatku ovdovělých žen dochází mnohem častěji u žen v produktivním věku, jako v případě paní Mirky i paní Olgy, u žen v postproduktivním věku je opětovný sňatek spíše ojedinělý.

I paní Zita si po smrti manžela našla nového partnera. Její situace však byla odlišná od zkušenosti paní Mirky i Olgy v tom, že paní Zita ovdověla až po odchodu do důchodu a za nového partnera se neprovdala, ale pouze s ním žije ve společné domácnosti. Paní Zita popisovala nový vztah spíše jako logické rozhodnutí než jako rozhodnutí z lásky, protože si s novým partnerem rozumí, mají společné zájmy a zůstali oba sami. Žít ve společné domácnosti je tedy pro oba partnery výhodnější, nejen ekonomicky, ale také si navzájem poskytují emoční podporu.

„No, bydlíme spolu. Jemu zemřela manželka 2004, můj muž zemřel 2002. Von dělal v bance taky a tak sme se dali tak nějak dohromady. Bydlíme spolu. My sme zůstali sami a tak na takovým setkání v bance sme se dali dohromady.“

(paní Zita, vdova 16 let)

Zaměstnané matky tedy byly velmi vytíženy, a to jak fyzicky, tak i psychicky a příliš volného času jim nezbyvalo ani na truchlení. Práce a péče o děti byla nejčastějším motivem, který se v souvislosti se způsobem překonávání ztráty partnera objevoval, a to i u žen, které již byly v penzi, jelikož se díky zaměstnání dostaly ženy do kolektivu, měly neustále nějaké aktivity a nezůstávaly samy.

„Ještě jsem se chtěla zeptat, když jste měla to těžké období, tak co Vám nejlépe pomohlo?“

„Že sem měla náplň teda, takže sem neměla čas nějak tak přemýšlet na nějakých takových smutných záležitostech.“

(paní Olga)

„Když vám umřel ten manžel a vaše maminka, co vám jako nejvíc pomohlo to zpracovat? Vyrovnat se s tím?“

„Ta práce! Fakt! Jako, že jsem šla do té práce, že jsem nezůstala tady doma a vlastně tím, že jsem tam dělala a tím jsem vlastně na všechno zapomínala, protože tam byly mladší holky a ony mě vzaly jako babičku i mi říkají „babčo“ a tak jako myslím si, že ta práce.“

(paní Vlasta, vdova 4 roky)

Důležitým aspektem při vyrovnání se se ztrátou manžela bylo pro ženy to, v jaké životní fázi se zrovna nacházely. Pro matky malých dětí bylo udržení si zaměstnání existenčně důležité, protože ztratily partnera, který se spolupodílel na finančním zajišťování rodiny. Směřování ke kariéře bylo tedy v jejich případě spíše ekonomickou nutností. Zároveň ale tyto narátorky, které ovdověly v produktivním věku, uváděly práci jako jeden z výrazných aspektů, který jim pomohl ztrátu manžela překonat. Vypravěčky, které ovdověly po odchodu do důchodu, většinou argumentovaly, že zůstávají ekonomicky aktivní nikoli z nutnosti vydělat si peníze, ale spíše proto, aby nezůstávaly samy doma, ale aby se dostaly ven mezi lidi a zůstávaly v kontaktu s okolím. Některé vypravěčky také popisovaly, že nedokáží zůstat doma a nic nedělat, ale že potřebují neustále někde být a vykonávat nějakou činnost.

„No, změnilo se to tak, že sem začala víc s těma kamarádkama tady takhle, prostě, že sme se víc scházely. ... No a pak organizuju pro dvě třídy sraz, my se scházíme každě rok, z gymnázia dvakrát. Tak takhle si žiju. (...) No pomohlo mě strašně to, že sem měla co dělat a ta kamarádka nejlepší moje, se mnou s tou zmrzlinou jezdila. My sme jezdily dvě starý babky se zmrzlinou. A my sme nikam nespěchaly, my sme klidně vyjely ráno a vrátily se večer, ale ne proto, že toho bylo tolik, ale že sme nespěchaly. Voni nás taky neplatili za hodinu žejo. Tak nebylo kam spěchat a bylo nám moc dobře.“

(paní Hana, vdova 9 let)

Paní Hana vyprávěla, že jí nejvíce pomohlo vyrovnat se se ztrátou manžela prostřednictvím „účelného“ vyplnění volného času, jak později zmiňovala také paní Sylva. Svůj volný čas trávila paní Hana s kamarádkou na brigádě, čímž se jí podařilo skloubit několik věcí dohromady. Jednak díky setkání s přítelkyní získala společnici a přišla na jiné myšlenky, za druhé, díky brigádě účelně využila svůj volný čas a přivýdělkem si zlepšila svou finanční situaci.

Jiné narátorky uváděly, že po smrti manžela trávily svůj volný čas cestováním s přáteli, nebo s vnoučaty. Paní Sylva vyprávěla, že po smrti manžela vedla téměř stejný život jako předtím. Jelikož byla paní Sylva zvyklá na to, že se přes týden s manželem nevidí, protože manžel pracoval a přes týden žil v jiném městě, snášela odchod partnera lépe než ženy, které byly s partnerem v každodenním kontaktu. Společný volný čas spolu s manželem trávila paní Sylva cestováním, což byla jejich společná vášeň, a protože muž paní Sylvy pracoval u drah, měla i po jeho smrti paní Sylva možnost cestovat zdarma. U řady mých narátorek totiž finance po smrti manžela hrály významnou roli.

„No, víc sem se prostě začala stýkat s kamarádkama. (...) Snažila sem se prostě využít ten čas nějak účelně, abych nedřepěla doma. Hodně sem se právě stýkala s těma kamarádkama. (...) Zase jako normálně, běžnej život, ale díky tomu že teda mám tu režijku, sem tím pádem mohla i hodně cestovat, hodně jezdit, takže jsem často jezdila ke známé, a zase sme dělali výlety. No a snažila jsem se taky na nějaký ty zájezdy jezdit. Takže, přežila jsem to dobře. Někdo třeba těžko snáší odchod toho partnera, já jsem prostě, tím že sem byla zvyklá celý léta vlastně on byl tam, já tady, takže jsme nebyli pořád každý den spolu. Celý měsíce. Tak jsem, mě to tak nějak nevadilo no. Že ho nevidím no. Zezačátku mě to připadlo, že je v práci, a že přijede teprve. Tak jsem to nějak brala. Né, vopravdu já jsem se s tím tak nějak vyrovnala dobře. Je to život no.“

(paní Sylva, vdova 5 let)

Paní Soňa si podpory přátel velmi cenila, ale v určitých chvílích jí zvýšená péče a soucit přátel nebyl příjemný. Paní Soňa byla zvyklá vše zařizovat a organizovat sama a v období po smrti manžela se dostala do pozice, kdy za ni její rodina a přátelé převzali zodpovědnost a paní Soňa, která byla zvyklá neustále o někoho pečovat a starat se, se sama stala předmětem péče. Celou situaci komentovala paní Soňa se smíchem, a považovala starost přátel za přehnanou. Na druhou stranu ale mohlo být zlehčování situace po úmrtí manžela a vyzdvihování vlastní autonomie obrannou reakcí a potlačením vlastní zranitelnosti.

„Přátelé, no samozřejmě přátelé, všechno to, protože těch mám moc, tak mě všeci začali vobskakovat až mě to zas nebylo příjemný, já to nemám ráda, ale je fakt že mě podrželi, pomohli různě, zařídili za mě ((smích)).“

(paní Soňa, po druhém manželovi vdova 32 let)

Dalším motivem, který se po smrti manžela u mých vypravěček objevil, bylo aktivní hledání nových koníčků a vyplnění prázdného času. Paní Zita popisovala, že pro ni ztráta manžela byla velmi těžká, protože manžel umřel velmi brzy poté, co odešel do důchodu a řada plánů, které si manželé dělali na společný volný čas v důchodu se stala pro jednoho z

partnerů bezvýznamnými. Paní Zita plánovala se svým mužem cestovat, po smrti manžela však ztratila „partáka“ na cesty. Její děti i vnoučata žili v jiných městech a stýkali se jen příležitostně. Paní Zita se tedy začala více věnovat aktivitám, které dělala i dříve, a dále hledala nové aktivity, aby nezůstala sama doma a zahнала pocit smutku. Pro řadu lidí, kteří ztratí životní/partnera/partnerku je velmi důležitá i změna prostředí, protože domácnost, kde s partnerem/partnerkou žili jim druhou osobu připomíná a prohlubuje pocit smutku a osamělosti.

„No protože manžel ještě dělal, no a on skončil práci a zemřel. ((pláč)) A já sem nevěděla co se sebou. Říkám nic, já nemůžu bejt doma... ((pláč)). No a tak jsem začala chodit... Začalo to Sokolem. Takže sem chodila cvičit. Já sem chodila pořád cvičit. Jako dycky jednou za týden. To sem chodila celej život jako. No a začla sem jako víc, no a pak jsem se přihlásila na Univerzitu třetího věku do Olomouce, tam jsem jezdila sedum let. No a pak se mě to nabalovalo. Nejdřív bylo to bytový družstvo, pak byl ten Sokol a škola a pak se to todle... takže sem furt měla něco navíc.“
(paní Zita)

U paní Zity stejně jako i u dalších narátorek docházelo po ztrátě manžela k hledání nové identity. Parkes (1998 in Špatenková 2005, s. 80) popisuje, že s odchodem jednoho z partnerů dochází ke ztrátě role manželky/manžela a druhý partner musí přijmout novou sociální roli vdovce/vdovy. Zejména pro ženy je přijetí nové role těžší než pro muže, protože svou identitu i sociální roli stavěly na vztahu s manželem. Podle Parkese (1998 in Špatenková 2005, s. 80) může být tento proces přijetí nové identity velmi dlouhý a nikdy nebude zcela dokončen. Silvermanová (1986 in Špatenková 2005, s. 81) také uvádí, že přijetí nové role neproběhne hned, dokonce může trvat nějakou dobu, kdy se po smrti manžela žena stále cítí a chová jako manželka.

Paní Zita svou novou identitu stavěla na nových aktivitách a moment ovdovění pro ni znamenal zásadní změnu a vedl k vlastní seberealizaci. Paní Zita se začala více věnovat cvičení v Sokolu, přihlásila se ke studiu na Univerzitu třetího věku a postupně se počet jejích aktivit neustále rozrůstal. Také Hasmanová Marhánková (2012, s. 205) popisuje ovdovění jako „impulz pro hledání nových forem seberealizace“. Řada komunikačních partnerek Hasmanové Marhánkové (2012) se nejvíce začala věnovat novým aktivitám právě po ovdovění. Tyto aktivity pak autorka vnímala jako zdroj jejich sebevědomí a pocitu životní spokojenosti.

Proces truchlení a vyrovnání se se ztrátou partnera/ partnerky je však dlouhodobý a délka truchlení je individuální. Ani mezi odborníky a odbornicemi nepadá v názoru na délku a strukturu tohoto procesu shoda (Špatenková 2005, s. 83).

„A co Vám pomohlo se s tím nejlépe vyrovnat? Muselo to být hodně těžké.“

„Ještě nic... Mě to prostě... Prostě to byl šok. To.. ráno šel k doktorovi a na kole.. a já jsem šla do obchodu, přišla jsem domů a on byl mrtvej tady. Je to těžký. To byl šok. Ta mladší vnučka (...)ta tady byla, oni všichni přijeli, děcka hned přijeli, já jsem jim hned volala, tak ho hladila ještě to a říkala babičko, buď ráda, že to.. přej mu to. Říkám, no jo, já mu to přeju ale... Ale když je člověk na to zvyklej a co jsem chtěla, tak von udělal a teďka já si neporadím, ti nemají čas kluci, nebo.. a von mě to udělal tak jak já jsem chtěla... ((pláč)). Říkám, to by se mělo, jo... V pátek jel nakoupit ráno, já sem poutírala prach, přijel, povysával, no to bylo jeho. Vopravdu, to jsme měli rozdělený. „

(paní Pavla, vdova 3 roky)

Paní Pavla popisovala svůj život v manželství jako harmonizovaný. V období produktivního věku, kdy oba manželé pracovali a vychovávaly děti, podílel se manžel paní Pavly také na některých domácích pracích a pomáhal své ženě při kombinaci práce a rodinného života. Domácnost paní Pavly spadala spíše do druhého typu rozdělení rodin podle Bauerové (1974), v nichž se manželé a odrostlejší děti podíleli na chodu domácnosti. Po smrti manžela tedy paní Pavle chyběl partner nejen psychicky ale také z hlediska dělby práce v domácnosti, jelikož některé činnosti, které její muž v domácnosti vykonával, zůstaly neudělané. Paní Pavla také popisovala, že celý svůj život zasvětila péči o rodinu a o domácnost a sama se žádným koníčkům nikdy nevěnovala. Společnými zájmy manželů a celé rodiny bylo cestování, zahrádkaření a pravidelné chození do kostela. Tyto zájmy považovala paní Pavla i za své osobní, přestože jí samotné například chození do kostela nepřinášelo žádný užitek či uspokojení. Po smrti manžela tyto společné zájmy ztratily charakter „společných“ zájmů a paní Pavla je přijala za své vlastní, jako způsob udržení památky manžela.

„No a chodili jsme každou neděli do kostela. I děti chodily, když byly menší. Chodili jsme celá rodina. Potom co dceři, to už jí bylo patnáct, byla v pubertě, tak to už s náma nechtěla chodit. Jednou sem jí dokonce musela poslat domů, jak byla protivná, že tam nechce být. A já chodím pořád. Ani když manžel umřel sem nepřestala. Je to taková památka po manželovi a nechce se mi to teď vzdávat, i když už nemám důvod tam chodit.“

(paní Pavla)

Podobně jako paní Pavla se zájmům, které manžele spojovaly, věnuje i paní Zdenka zahrádkaření, přestože ji samotnou již práce na zahrádce nenaplňuje. Tuto aktivitu sama popisuje jako nutnou činnost, kterou nikdo jiný neudělá, ale kterou alespoň stráví nějaký volný čas.

„No a teď máme tady kousek zahrádku. To mě nikdy nebavilo, ale musím to pohrabat že to udělám, to zase do toho času něco, ale tak za chvíli bude léto, bude světlo, to pujde. Takže tam taky strávím nějaký čas.“

(paní Zdenka, 80 let, odchod do důchodu v 55 letech, 1 rok vdova)

Odchod manžela se také výrazně dotkl ekonomické stránky života mých vypravěček. Na změnu finanční situace jsem se mých narátorek ptala v souvislosti s odchodem do důchodu. Samotný odchod do důchodu sice přinesl určitou změnu v jejich ekonomické situaci, mnohé mé narátorky však nejvýraznější zhoršení finanční situace reflektovaly po smrti manžela. Zhoršení finanční situace po ztrátě manžela nejvíce vnímaly ty ženy, které byly zvyklé hospodařit v domácnosti se dvěma starobními důchody. Naopak ženy, které ovdověly ještě před nástupem do důchodu si na finanční situaci po odchodu manžela neztěžovaly a vdovský důchod vnímaly spíše jako přílepení k jejich malému starobnímu důchodu. Výše důchodu však závisela také na tom, v jaké roce ženy odcházely do důchodu, případně na tom, kolik let „přesluhovaly“.

„No, když jsme byli oba, tak normálně, necítila jsem to tak nějak. Šetřila jsem. Já jsem šetřilek, tak šetřím furt i teď že, to jo. Ale když to šlo všechno, to jo. Ale jak jsem ovdověla, tak ten půlrok to byl náraz. Já jsem vždycky byla zlá, když někdo si stěžoval na důchod a tak. Bylo to drsný. Než se to všechno vyřídilo. To je fakt. A to mám svůj byt. Ten neplatím. To jen za všechno ostatní. Složenky jen lítají, že...“

(paní Zdenka)

Největší zhoršení finanční situace mé narátorky popisovaly čerstvě po ovdovění. Často tato situace souvisela s tím, že v mnoha rodinách byl za spravování financí zodpovědný muž a žena k nim neměla přístup. Po smrti partnera musela žena správu financí převzít na sebe a „zorientovat se“ v situaci. Také proces dědického řízení nebyl otázkou pár dnů, ale trval i několik měsíců a po tuto dobu ženy neměly přístup ke společným účtům.

„Kdybych bývala byla sama, tak to bylo divoký. Protože ty důchody jsme měli skutečně malý. No ale že sme měli dva důchody, protože manžel už byl v důchodě a já, a když se to dalo dohromady, tak to bylo dobrý. Já dycky říkám, že my sme byli taková ta válečná generace, nebo po válce, my sme uměli šetřit, protože ono nic nebylo, tak se furt na něco šetřilo. A moje maminka, já sem dycky říkala, ta uměla ušetřit aji z vody, takže...“

„A když jste pak zůstala sama?“

„Bylo to horší, ale jaksi jsem to zvládala. Já nedělám problémy prostě, nemohla jsem si všechno pořídit, ale šlo to. Šlo to.“

(paní Ema, 76 let, odchod do důchodu v 54 letech, 10 let vdova)

„No, ve skutečnosti, spokojená, nespokojená, takový ty důchody prostě byly. (...) A dokud jsme byli dva, tak to nebyl vůbec problém, protože i o tydle náklady společný jsme se dělili. Ale ve skutečnosti nemůžu říct, že bych nevyšla s důchodem. Horší je, když se pokazí lednička, pračka, nebo tak. No tak to prostě člověk sáhne do zásob. Ale myslím si, že to všechno jde. To není propaganda. Tak to je. (...) Totiž, my sme asi neměli ten velikánský skok od platu k důchodu. Protože pořád jsme měli padesát procent, padesát až šedesát.. A ty platy byly nízký. Takže když jsem šla do důchodu, tak za tři měsíce přidali velikánskou částku, kterou bych žádným nadsluhováním nedostala. Že to byla třeba pětistovka. To bylo v tu dobu strašně moc najednou na přidání. A přidávalo se tehdy jinak, než teď. Ale pak už ti, co byli po mě, měli taky v práci větší plat. No a teď i s mužovým vdovským, nemám ještě průměrný důchod. Ale ne, já si nestěžuju. Nějak jsou mě peníze jedno.“

(paní Hana 78 let, odchod do důchodu v 56 letech, 9 let vdova)

Až na jedinou, si žádná z mých narátorek na finanční situaci nijak výrazně neztěžovala a svou současnou finanční situaci nejčastěji popisovaly slovy „jde to“. Narátorky uváděly, že byly zvyklé celý život šetřit, což je naučila generace jejich rodičů, která žila za války a byla zvyklá hospodařit s málem. Téměř všechny mé narátorky popisovaly, že se na důchod systematicky připravovaly již dříve a průběžně si odkládaly peníze z platu. Mé narátorky byly naučeny, že musí neustále počítat s nějakými výdaji navíc, a proto si musí šetřit peníze do rezervy. Podle Haškovcové (2010, s. 187) ale generace dnešních starších seniorů nemohla kumulovat kapitál, jelikož to socialistický systém neumožňoval, zároveň však píše, že generace starších seniorů nebyla nikterak náročná na standard bydlení. Dnes se situace možností vytváření finančních rezerv zlepšuje. Také některé z mých narátorek uvedly, že si platí penzijní připojištění. V současnosti mé vypravěčky nejvíce peněz investují do zdraví, za což v průběhu svého produktivního života v období socialismu nemusely platit.

„No tak co sem nastoupila do práce, tam jsem vždycky šetřila. Automaticky jsem si nechala strhávat, teď taky ještě šetřím z toho důchodu. Pořád šetřím. (...) Člověk už musí počítat, že taky musí lecos už platit dneska. Různý operace a todle. (...) Takže člověk musí mít pořád nějakou rezervu, musí si pořád něco... Ale říkám s penězma už člověk musí počítat, že lecos.. dřív se nic neplatilo. Teď budu potřebovat peníze už na zdraví takzvaně.“

(paní Sylva, odchod do důchodu v 53 letech, 5 let vdova)

Paní Mirka popisovala, že díky tomu, že odcházela do důchodu o pět let později, během kterých ještě pracovala na půl úvazku jako učitelka, byl její důchod výrazně vyšší, než jaký by měla, kdyby odešla do důchodu v době, která byla podle tabulek stanovena. Vdovský důchod pak paní Mirka hodnotila jako přilepšení k její finanční situaci.

„A vy jste potom... jsem chtěla říct, když jste šla do důchodu, ale vy jste vlastně od té doby de fakto nebyla doma...pocit'ovala jste potom nějaký finanční rozdíl?“

„Ne, ne já jsem potom právě měla víc peněz než když jsem učila. Protože sem brala důchod a ještě sem brala finance [z částečného úvazku ve škole]. A já mám velkej důchod. Protože mám vdovskej a já jsem šla v době, já jsem dva roky přesluhovala vlastně. Já kdybych šla tak, jak jsem měla jít do důchodu, protože já mám tři děti, tak jsem měla jít dřív, kdybych šla tak do důchodu, tak mám asi tak o tři tisíce míň. Jak měly ty moje kolegyně, co šly do důchodu. Ale protože já jsem ještě dva roky pracovala a ředitel mě dal hodně hodin, protože věděl, že pak budu do důchodu... a ještě k tomu ten vdovskej, což dělalo dost, tak já mám vys.. tak. Já se mám teď dobře.“

(paní Mirka, 73 let, plánovaný odchod do důchodu v 55 letech, reálný odchod do důchodu v 60 letech, 43 let vdova)

Možnost odložit odchod do důchodu využila také paní Soňa, nikoliv však kvůli nutnosti zlepšit svou finanční situaci, což nebylo důvodem setrvání v zaměstnání ani u paní Mirky, ale proto, aby sama sebe zaměstnala nějakou aktivitou. Zpětně však prodloužení produktivního věku hodnotí obě vypravěčky jako dobré rozhodnutí, zejména díky zvýšení jejich finančního příjmu.

„No tak, protože jsme dělala na tak dlouho, tak mě naskákaly procenta, takže jsem měla velice slušnej důchod no a protože jsem chodila zase ještě pomáhat, takže mě peníze nikdy nechyběly. A ani mi chybět doufám nebudou. Já totiž už jsem dělala aji brigády, proto ten můj život byl takovej hektickej. Říkám peníze neschází, tak to su spokojená, dovolit si možu všechno.“

(Paní Soňa, 72 let, odchod do důchodu v 65 letech, 32 let vdova)

Výjimku tvořila paní Vlasta, která se s odchodem manžela dostala do finančních potíží, jež nejsou dodnes vyřešeny. Kromě nemocného manžela, který byl kvůli zdravotním potížím v invalidním důchodu, se paní Vlasta musela starat o stárnoucí maminku. Paní Vlasta sice hospodařila se třemi důchody, ale značnou částku musela investovat do léčby manžela i do nadstandartní péče o maminku. V průběhu let si také s manželem vzali půjčku od nebankovního subjektu, jejíž úroky se neustále zvyšovaly. Po smrti manžela i maminky přišla paní Vlasta o většinu finančních prostředků a po dobu dědického řízení neměla přístup k financím. Úroky z půjček se neustále zvyšovaly a paní Vlasta byla nucena splatit je další

půjčkou, čímž se dostávala do nikdy nekončícího kolotoče problémů. Jediným možným řešením bylo pro paní Vlastu najít si brigádu, která odpovídala tříčtvrtěnému úvazku, aby mohla postupně všechny dluhy splácet.

„No, když jsme byli dva, tak to bylo bezva. (...) a i když jsme měli půjčky a takový jako. Takže tohle to bylo v pohodě, to jsme stíhali všechno a co jsme nestíhali tak maminka říkala, vezmi si z mého důchodu, ty se o mě staráš, vezmi si to z mého důchodu. No tak protože ona vlastně ten důchod, co měla, tak vlastně dala do naší domácnosti, my jsme byli spokojeni, všechno nám vycházelo, mohli jsme si dovolit jezdit i normálně tím autem třeba někam. Takže já jsem vlastně, když umřel manžel, tak já jsem přišla o to co on měl že. Takže už nám jen zůstalo to, co jsme měly s maminkou, takto jsme ještě jakžtakž... no a do roku na to mi ještě umřela i maminka, no tak to bylo úplně jako... no a potom to začalo, že celý ten mamincin důchod i ten příspěvek to šlo. A teď ve čtyřpokojevém bytě, ten jsem splácela. Na pohřeb nebylo, tak jsem si musela půjčit a teď to začalo. Jedna půjčka, druhá půjčka. (...) Začala jsem teda dělat v práci a tam mě hodně pomohli, tam mě půjčili hodně peněz, ještě je ani nemám splacený. (...) Takže vlastně jeden měsíc jsem šla na brigádu a jsem tam třetí rok, protože mě ty peníze pomáhají. A teď pomalinku musím umořovat všechno (...) Ale já prostě už nemůžu, mě štvě ta práce, to je blbost, to už člověk nezvládne, takže toho volného času moc nemám no.“

(paní Vlasta, 68 let, odchod do invalidního důchodu v 57 letech, 4 roky vdova)

3.3.2.6 *Aktivita volného času ve „třetím věku“*

Jak již jsem výše zmiňovala, některé z mých narátorek nepřestaly být aktivní ani po odchodu do penze. Některé narátorky pokračovaly v profesní dráze, nebo se věnovaly dobročinnosti, jiné období „třetího věku“, kdy již nemusí chodit do zaměstnání, využívají k vlastní seberealizaci. Příčina toho, proč se některé mé komunikační partnerky rozhodly zůstat v zaměstnání déle nebo si najít brigádu, byla různá. Některé z narátorek, jako paní Mirka a paní Soňa vnímaly možnost docházet do zaměstnání jako způsob, jak se udržet stále aktivní, dostat se mezi lidi a netrávit volný čas o samotě. Zároveň ale paní Mirka zmiňovala, že ji instituce sama oslovila a nabídla ji práci na částečný úvazek. Paní Mirka také vyprávěla, že nedokáže zůstat doma a nic nedělat a práce s dětmi ji baví, proto práci ve škole přijala i po odchodu do důchodu a pracuje až do současnosti.

„Do důchodu jsem šla v roce 2000, určitě 2000 a už jsem, chtěla jsem být doma, ale zavolali mě ze školy, tak jsem učila myslim pět nebo šest let tam, to já bych se musela podívat. Ale učila jsem nějaký čas, na částečný úvazek, bylo to BEZVADNÝ. No a když už jsem chtěla být definitivně v tom důchodu, tak mě zavolali ze.. to je tady soukromá škola, (...) tak tam sem dvanáct - třináct... doted'. Je to tam parádní. Málo

děti ve třídě. Já kdyby... já totiž nemůžu sedět. Já nemůžu sedět doma. Mě to prostě NEBAVÍ.“

*„Ale tu školu teda neděláte kvůli penězům, ale spíš proto, že nechcete... (být doma)“
„Ne, já kvůli penězům bych to nedělala. Ne. Mě to baví. Tak vlastně, né že bych nechtěla za to peníze, tak to.. zadarmo bych to nedělala ((smích)). Ale že bych šla dělat kvůli penězům, to ne. To bych nedělala. Kdyby mě nezvali, kdyby mě nikdo nepozval tenkrát, tak asi sem zůstala doma. Tak to bych byla doma a určitě bych si něco našla, čím bych se bavila.“
(paní Mirka)*

Také paní Soňa popisovala svou práci jako společenskou událost, nikoli jako nutnost vydělat si peníze.

*„Vy jste tedy říkala, že ještě pracujete, mohla byste mi k tomu říct víc?“
„To dělám odběry krve. (...) Každý den od šesti do deseti. Jenom ty odběry. (...) Takže já sem spíš takovej workoholik, kterej bude všechno dělat, jenom když nemusím být doma ((smích)). (...) Ono to je asi tak jako taky taková společenská událost, víš? Za to teda moc peněz není, takže ((smích))... prostě.“
„Takže to neděláte jen kvůli nějakému přivýdělku...“
„Ne, ne opravdu prostě protože jdu zase jak se říká, je to takový povzbuzení, protože tam zase přijde moře známých. (...) Zase společenská událost ((smích)).“
(paní Soňa)*

Za povšimnutí stojí, že paní Mirku i paní Soňu zaměstnavatelé kontaktovali sami, z důvodu nedostatku pracovní síly. Paní Mirka pracovala ve školství jako učitelka na základní škole a paní Soňa byla zaměstnána ve zdravotnictví jako zubní laborantka a posléze jako zdravotní sestra při odběrech krve. Obě tato zaměstnání se řadí pod feminizované obory, kde je neustálý nedostatek pracovní síly. Český statistický úřad (2016, s. 3) uvádí, že „častěji, než mladší pracovníci jsou senioři nad 65 let zaměstnáni v terciárním sektoru, zejména v profesních, vědeckých a technických činnostech, dále ve vzdělávání, v administrativních a podpůrných činnostech, ve zdravotnictví a sociální péči a v sekci kulturní činnosti.“

Jiné narátorky popisovaly práci v důchodovém věku jako ekonomickou nutnost, viz. příklad paní Vlasty popsany v předchozí kapitole.

Řada dotazovaných žen zmiňovala, že se v současnosti věnuje také neplaceným pracím, tedy dobrovolnictví, kdy tyto činnosti představují možnost dostat se mezi lidi a vytvořit si kolektiv nových přátel. Podle Petrové Kafkové (2013) může být dobrovolnictví pro seniory zdrojem seberealizace i sociálních kontaktů. Navíc mohou senioři a seniorky využít své bohaté osobní i profesní zkušenosti ve prospěch celé společnosti. „Potenciálem

starších osob přitom nejsou jen jejich zkušenosti a znalosti, které nabyli během života, ale především dostatek volného času v momentě, kdy jejich každodenní život není strukturovaný placeným zaměstnáním“ (Petrová Kafková, 2013, s. 133).

„Navíc ještě mám tady tu činnost, to už dělám taky takových dvacet let. Roznáším ty balíčky. To sou dárkové balíčky pro jubilanty od věkové hranice. Poprvé k 75ti a potom od 80ti chodím k těm lidem každý rok a mám tady svůj rajón. (...) Každý měsíc mám, teď mám zase sedum lidí, minulej měsíc sem měla taky sedum lidí, někdy jich mám jedenáct, někdy mám třeba jenom pět některej měsíc. Takže prostě dělám to nepřetržitě moře let. A už mám okruh dalších známých lidí, se kterýma už prostě se známe a už se na sebe těšíme, oni ví, že přijdu, posedíme, povykládáme si jo... bezvadný.“

(paní Sylva, dobrovolnice)

Paní Sylva se dobrovolnictví věnuje již přes dvacet let. Jako dobrovolnice chodí jménem města gratulovat jubilantům/kám k významným narozeninám a během své praxe již navázala řadu přátelství. Dobrovolnictví sama vnímá jako způsob rozšiřování a upevňování sítě sociálních kontaktů. Podle Atchleye (1997 in Petrová Kafková 2013, s. 133) se však dobrovolnictví mezi seniory a seniorkami věnují zejména ti, kteří již mají s dobrovolnictvím zkušenost z předchozí doby, jako paní Sylva, která se dobrovolnictví věnovala ještě před odchodem do důchodu. Dobrovolnictví tedy nelze považovat výhradně za činnost, ke které směřují lidé v důchodovém věku, protože mají dostatek volného času.

Paní Soňa se kromě placené brigády v nemocnici věnuje péči o druhé. S tímto druhem činnosti má paní Soňa také dlouhodobé zkušenosti, jelikož má sama postiženého bratra, o kterého se musela starat. V současnosti pomáhá sousedům a známým s péčí o starší osoby, s nimiž má díky péči o vlastní rodiče také bohaté zkušenosti.

„Teď pomáhám tady sousedce, která má ležáka tady maminku, tak se vždycky s ňou taky trochu střídám aby se taky dostala trochu ven (...) aby vona si třeba taky mohla jít aspoň nakoupit nebo se někde podívat, že, aby nebyla v tom bytě furt zašitá. No teď jsme zase tady týden hlídali jednu paní ((smích)), (...),no mladí jeli na lyže a ta paní je uplně sama, která si neumí udělat nic, no tak sem se nabídla, že tam zase pro změnu budu chodit já, přes ty dvě tři hodinky s ňou pokecat a dát jí mezitím najezt že?“

(paní Soňa)

Paní Ema se jako dobrovolnice věnuje administrativním činnostem basketbalového týmu svého zesnulého muže. Tuto činnost sama popisuje jako krácení a vyplňování volného času, jelikož se ale jedná o basketbalový tým, ve kterém dlouhá léta působil její manžel, může mít tato dobrovolnická činnost osobnější charakter, například z vděčnosti k manželovi, nebo ve snaze zachovat jeho památku. Jako motivaci setrvat na této pozici paní Ema uvedla,

že se v mladém kolektivu cítí spokojená a práce pro basketbalový tým jí vyhání z hlavy smutné myšlenky.

„No a pak když můj muž umřel, tak přišli basketáři, esí bych jim nedělala toho organizačního pracovníka (...) no a tak tadyk seděli a já jsem napřed odolávala. Já jsem nejdřív řekla ne, protože jsem říkala, že basket mě jenom akorát štve, no ale pak mě ukecali. A tak já jsem říkala, no ale jo. Budu vám to dělat. (...) Tak tadyk seděli a tak dlouho do mě hustili, až sem neřekla, že ne. Teda. Tak sem jim řekla, že to zkusím. (...) Ale jinak, cítím se tam tak mladě. Protože tam jsou samí mladí lidi, že?“

„Takže vás tam drží ten kolektiv.“

„Mě drží ten kolektiv. Je tam sranda no.“

„A to máte teda jako brigádu...“

„Ne. To mám zadarmo. Já tam chodím jako... abych se nekousala doma nudou. Co já bych... (dělala?) Já už mám vnuky... (velký), už je všechny mám vodrostlý. Ti už mě nepotřebujou. (...) No takže. Já bych se tady kousala nudou no.“

(paní Ema, zapsatelka basketbalového týmu)

Jako aktivity, na které dříve nebyl čas a jimž se v současnosti věnují, zmiňovaly mé narátorky nejčastěji čtení, sledování televize, cestování, sport a účast na kulturních akcích.

Paní Olga se celý život věnovala péči o rodinu, později svůj život obětovala péči o nemocného manžela a stárnoucí rodiče a na vlastní koníčky jí nezbyval čas. Po smrti manžela i rodičů se paní Olga přestěhovala do rodinného domu k synovi, kde má vlastní byt. V průběhu produktivního života se věnovala zejména kariéře a rodině, a proto si nevybudovala dostatečně širokou síť přátel, se kterými by ve stáří mohla trávit svůj volný čas. Odstěhováním přišla o veškeré přátele a musela si hledat nové. Paní Olga tedy zkoušela různé aktivity, aby se zabavila a aby si vybudovala nové přátelské vztahy.

„Takže tady chodím do cvičení, to chodím ráda teda, to je takové pro nás cvičení pro důchodkyně (...) ale máme tam dobrou partu, takže chodíme vždycky na kafe do kavárny, tak si povykládáme trošku, takže, tak sem postupně zapadala, postupně sem se seznamovala s tím tady.“

(paní Olga, studentka Univerzity třetího věku, členka Klubu důchodců)

Kromě cvičení se paní Olga, společně s dalšími vypravěčkami paní Sylvou a paní Zitou, věnuje také studiu na Univerzitě třetího věku.

„A co tě na tom baví? Jakou máš motivaci tam chodit?“

„Že se eště něco dozvíme no. (...) A všechno nám, tam to má totiž tu výhodu v té učebně, že on to ukazuje(...) Tak všechno dopodrobna prostě se tam promítalo. Doma už to máš v počítači jenom ten text. Ale my jsme to viděli obrazově. (...) Takže je to hezký, je to takový, jako kdyby ses v televizi dívala na nějaký naučný film, a člověk se něco

novýho dozví. Čas na to mám, tak nebudu sedět doma, přemýšlet, jestli mě někde něco píchá nebo nepíchá, ale radši se du něco dovědět. “

(Sylva, studentka Univerzity třetího věku, členka Klubu důchodců a dobrovolnice)

Paní Sylva vyprávěla, že na Univerzitu třetího věku se přihlásila na doporučení jiné kamarádky, která už ji navštěvovala. Možnost vzdělávání pro seniorky/ky vítá. Přitažlivá je pro ni možnost dovědět se něco nového, setkat se s novými lidmi a získat nové přátele ale také cestování, a to jak v rámci výuky, tak i samotné dojíždění na univerzitu. Podobně o Univerzitě třetího věku hovořily i další vypravěčky a program vzdělávání pro seniory/ky hodnotily jako příjemné zpestření volného času a trénování mysli. Paní Zita studovala na Univerzitě třetího věku celkem sedm let a k některým studijním programům se opakovaně vracela, protože se jí líbily. Největší úspěch mezi mými vypravěčkami sklidily předměty o dějinách českého státu a lékařsky orientovaný program *Ve zdraví a nemoci*, který kombinoval teorii se zdravotním cvičením.

Některé z výše uvedených aktivit, zejména studium na Univerzitě třetího věku a pracovní či brigádní pozice, zahrnovaly také práci na počítači. Řada z mých komunikačních partnerek se s prací na počítači setkala poprvé až po odchodu do důchodu. Mé vypravěčky uvedly, že impulsem k tomu, aby se naučily pracovat s počítačem byla skutečnost, že některé aktivity tuto dovednost vyžadovaly. Dnes již s počítačem umí pracovat téměř všechny mé vypravěčky a mnohé z nich našly zejména v „surfování na internetu“ zalíbení. Internet také pomohl rozšířit repertoár koníčků nejen paní Sylvě, ale i dalším mým vypravěčkám.

„Já jsem si udělala na akademii jakoby ten kurz, oni nás seznámili (s počítačem), jenže oni už všichni na počítači jako dělali doma, pro mě to bylo nový. (...) No a na tom jutubu sem si našla, že existují takový ty blbinky, tak sem začala podle toho vyrábět, vystříhat z papíru jenom tak podle jejich návodu. Ale tam je tolik věcí. Říkám, to bude zas další můj koníček. Vyšívání už není v módě tak zase se budu věnovat jiným věcem. Takže já vopravdu se nenudím.“

(paní Sylva)

Řada mých narátorek je také členkami šumperského Klubu důchodců, který je zaštiťován neziskovou organizací PONTIS Šumperk o.p.s.. „Klub nabízí možnost účasti na volnočasových, vzdělávacích, aktivizačních a zájmových akcích pořádaných klubem. Jedná se o besedy a přednášky, výlety, zájezdy. Klub také nabízí svým členům možnost posezení při drobném občerstvení či stolních hrách v klubových prostorách“¹⁴. Možnost

¹⁴ Dostupné na: <http://www.pontis.cz/volny-cas/klub-duchodcu/>. [cit.10.5.2018]

organizovaného cestování přizpůsobená potřebám starších lidí je jedním z hlavních motivačních faktorů žádostí o členství

„No já tam jako nechodívám jako pravidelně, ale účastnívám se některých těch akcí. Některé no když je nějaká zajímavá přednáška, nebo když je zájezd někam, no a tam je sice problém se dostat na ten zájezd ale tady díky Sylvě se dostanu, ten čtyřdenní zájezd sem se dostala vždycky, protože ona tam funguje jako průvodkyně a chystá to. Ale jinak je to problém. Je o to velký zájem.“
(paní Olga)

Podle informací mých narátorek je o členství v šumperském Klubu důchodců zájem zejména kvůli možnostem jezdit za zvýhodněné ceny na zájezdy a účastnit se různých kulturních akcí a přednášek. Členem klubu se může stát každý senior/seniorka, který/á zaplatí každoroční členský příspěvek. Organizované akce mimo Šumperk jsou však omezeny kapacitou autobusu, a proto se na akce vypisují pořadníky. Pro čerstvé členy klubu je pak mnohem těžší se na zájezd dostat.

Paní Ema uvedla, že kromě organizovaných akcí klubu ji lákala také možnost mít si kde s kamarádkami popovídat, bez nutnosti platit v restauraci nebo kavárně za kávu. Prostory šumperského Klubu seniorů tedy fungují i jako místo setkávání se s přáteli a pořádání společenských událostí (např. narozenin).

„...když přideš do restaurace a dáš si kafe, tak ještě ho nemáš vypitý a už se tě ptají co ještě že... a my jsme tam potřebovaly pokecat ze dvě hodiny a být u jedné kávy. No a tenkrát ta jedna paní říkala: no a tak holky, pojd'me chodit do klubu důchodců. Tam nám uvarijou kafe a můžeme tam sedět jak dlouho chceme. Tak jsme začaly chodit do toho klubu důchodců. Ona už tam chodila s kamarádkou, takže to znala. No a to ještě nás lákala a říkala, oni tam dělají zájezdy a přednášky a ledasco se tam dělá a my jsme byly taková parta, že sme byly pro každou špatnost. No a tak sme začly chodit do toho klubu důchodců.“
(paní Ema, členka Klubu důchodců)

Některé vypravěčky, které dosud nebyly členkami místního klubu pro seniory/ky však vnímaly klub jako uzavřenou komunitu, do níž je pro „cizí“ těžké se dostat.

„A třeba do toho klubu důchodců nechodíte?“
„Ne, to ne. Já vůbec ... no věděla jsem, že to tady je, ale věděla jsem, že se do toho nedostane každéj. To jako nejde. No mě to kamarádka říkala, že oni dostanou na ty členy určitou částku peněz a už víc lidí nechcou. Protože to by jim chybělo. To sem si myslela taky, že je to pro každýho, tak to možná bylo tak, když těch lidí bylo, těch zájemců když bylo míň. Minulej týden mě říkal: teď'jdu v pondělí, budu stát frontu na zájezd. Já jsem z toho byla úplně, že to není tak... Když se něco uvolní, tak možná někdo ho tam postrčí, ale to už je známí. Oni jsou třeba zaměstnanci, co spolu pracovali, tak to je jiné. Já bych tam byla úplně cizí. Oni už tam mají svoje... Svůj kolektiv, ano.“

(paní Zdenka)

Toto přesvědčení jsem se následně snažila paní Zdence vyvrátit, protože jsem se předtím setkala s vedoucí šumperského klubu seniorů. Vedoucí šumperského klubu důchodců mi potvrdila, že klub přijímá všechny zájemce/kyně, pouze u vícedenních zájezdů je třeba sledovat vývěsní tabuli, kde jsou uvedeny všechny akce klubu na půl roku dopředu a včas se nahlásit jako zájemce. Je však časté, že se lidé uvnitř klubu znají ještě z předchozích let, což mohlo paní Zdenku dezinformovat. Je však pochopitelné, že se někteří lidé obávají nepřijetí do již zaběhlého kolektivu.

„K tomu klubu důchodců tady jsem se chtěla zeptat, členství je nějak omezené třeba kapacitně?“

„Ne, vůbec né. Naopak. My právě z tý krajský rady chceme, aby ty lidi se zapojili do těch aktivit. (...) Choděj hodně noví lidi. Není problém. Berem každýho, kdo chce. (...) Nás je teďka asi nějak 180, už máme lidi. A pořád dou, jak přicházej do důchodu ty lidi, tak se... Jednak se to nabaluje, moje Sokolky, s kterejma to tak chodím a lidi z práce mi říkaj: ‚Tak my přijdeme za tebou‘. Protože my jezdíme na dovolený, jezdíme nějaký ty výlety a takový...“

(paní Zita)

Jiné narátorky jako důvod, proč nejsou členkami Klubu seniorů, přestože by rády využívaly především možnosti jezdit na zájezdy, uvedly, že na to doposud „nebyl čas“.

„A ještě někam chodíte? Vy jste třeba tady v tom klubu důchodců?“

„Ne, to sice furt tady slibuju, ale ještě sem se tam nedostala. Právě k tomu... dycky si to naplánuju a nevynde to. Není čas.“

(paní Soňa)

Paní Zita mi během vyprávění povídala o svých aktivitách a popisovala také dění uvnitř Klubu důchodců, který již třetí rok vede. K této funkci se dostala na doporučení předchozí vedoucí, a protože se paní Zita ráda věnuje pořádání různých kulturních akcí i vedení zájmových skupin, nabídku přijala. Krátce po převzetí této vedoucí funkce se paní Zita stala členkou Krajské rady seniorů pro Olomoucký kraj a aktivně se účastní všech zasedání. Během svého působení v Krajské radě nasbírala spoustu kontaktů a informací, které využívá pro rozvoj klubu.

„Vedu tady důchodce v Šumperku. Klub důchodců. (...) Já sem si vždycky myslela že to, já sem to přebrala a dělám to teprve třetí rok tu pozici. Já sem si říkala, že tam zavedu nějaký prostě cvičení nebo to... Nezájem. Naprostý nezájem. Každý si tam sedne, voni sou ty ženský doma samy, takže se potřebujou vypovídat a to. A je to tam jak ve včelím úle. Tam si daj kafíčko, víno, máme tam takovou kuchyňku, víno si tam

může... nějaké zákusek si přinesou, takže to prostě s nima nehne. Někdo hraje karty, některý si tam čtou, tam sou časopisy a tak. No ale ...“

(paní Zita, vedoucí Klubu důchodců, členka Krajské rady seniorů, členka Sokola, absolventka Univerzity třetího věku)

Všechny výše uvedené aktivity – navštěvování Univerzity třetího věku, účast na akcích Klubu důchodců, dobrovolnictví, sport a další, mé narátorky vesměs popisovaly jako „užitečně strávený volný čas“. Své činnosti vnímaly jako zdroj nových sociálních kontaktů a nových informací i dovedností, ale také jako zdraví prospěšné „udržování těla v pohybu“. Většina mých vypravěček uvedla, že nedokáže zůstat doma, protože je to nebaví a nudily by se a dokud budou moci, budou se něčemu věnovat. Podobně některé komunikační partnerky Hasmanové Marhánkové (2013) popisovaly, že nicnedělání by pro ně bylo jako „čekat na smrt“.

„Já nemůžu sedět doma. Mě to prostě NEBAVÍ¹⁵. Já musím někde vyjít ven, vyletět, já ráda chodím, procházím se a tam jdu a tam jdu ... pořád někde rajzuju.(...)Potřebuju pořád někde být a něco řešit (...) Né, je to takový, fakt jsem ráda, že chodím, a sem ráda, že mě to myslí trochu. I když zapomínám děsně. Jména hlavně. Nevzpomenu si na něco. Vím, že to mám v hlavě, ale nemůžu to jo, vyslovit. Tak to, a to sem ráda, že chodím. Fakt že jo. A že sem mezi lidma. Pořád jsem mezi lidma.“

(paní Mirka)

„A jak ty všechny aktivity co teď děláš vnímáš? Co to pro tebe znamená?“

„No.. že se doma nenudím, že zbytečně doma nezabijím čas nějakým sezením doma, že sem prostě aktivní a že sem mezi lidma. Nepřipadám si, když si uvědomím, že je mě třičtvrté století, že sem tady, tak jako číslo je to hrozný, ale já si tak vůbec nepřipadám. Tím že mám tolik těch aktivit, furt sem někde, to tady ti můžou říct lidi z ulice, jak to dělám že mě furt viděj se pohybovat a že mě viděj jak furt od někud chodím a někam chodím a málo kdy je mě vidět, že sem doma, takže jako to sou, ženský taky vrstevnice a dřepěj doma a koukaj z vokna prosímtě. To je nudnej život prosímtě. Takhle já vím, že žiju. Sleduju vernisáže, protože vždycky si zakroužkuju, kde je jaká vernisáž, protože tam se zase setkáš se známýma pár lidma jo? A už prostě, člověk má tak trošku obraz no co se děje, nenudím se.“

(paní Sylva)

Za důležité zjištění považuji to, že aktivnímu způsobu stárnutí se věnovaly zejména ty ženy, které se věnovaly svým aktivitám i v průběhu předchozího života (viz. Příloha č.1). Ženy, které se dříve věnovaly pouze péči o rodinu a neměly na své vlastní koníčky čas, se ve stáří věnovaly aktivitám méně. Žádnou skupinu žen však nelze homogenizovat. Také

¹⁵ Pozn. autorky: velká písmena označují slova, která narátorky vyslovovaly obzvlášť důrazně a mohou být pro narátorky významná.

Matýsková (2004, s. 259) zmiňuje, že jsou „také senioři, kteří se v mladším a středním věku věnovali převážně profesi nebo rodině a teprve s nástupem do důchodu začali řešit otázku, jak naplnit svůj volný čas“. Za jednu z možností, která seniorům a seniorkám umožňovala zapojit se do nových aktivit, rozvíjet a budovat přátelské vztahy a dozvědět se něco nového považuje Matýsková (2004, s. 259) klub důchodců.

Další výraznou aktivitou, která se v rozhovorech s mými vypravěčkami opakovala, byla péče o vnoučata. Mnohé vypravěčky uvedly, že vůbec nepocíťovaly odchod svých dětí z domácnosti a netrpěly tzv. „syndromem prázdného hnízda“, protože péči o děti brzy vystřídala péče o vnoučata.

„A když potom děti odešly z domova, nebylo Vám potom tady s manželem smutno, že už tady nejsou?“

„Ale ne, když oni tady jsou všichni. A hlavně ty vnoučata jsme hlídali, celý jarní prázdniny a potom letní prázdniny. A prostě byly tady pořád.“
(paní Pavla, 3 děti, 5 vnoučat a 4 pravnoučata)

„No když byli malí, no tak každý hlídání, já jsem chodila s nima k doktorce, dokonce na rodičáky jsem chodila, protože holky toho měly hodně, tak tam sem byla furt a teďka už mě nepotřebujou.“

(paní Zita, 2 děti, 5 vnoučat)

Mnoho žen uvádělo, že nejvíce pomáhaly svým dětem s péčí o vnoučata zejména v době, kdy matky dětí musely nastoupit po mateřské dovolené do zaměstnání. Babičky o vnoučata pečovaly nejčastěji, když byly děti nemocné, aby tak rodičům ušetřily nutnost požádat v zaměstnání o volno.

Některé babičky se v životě svých vnoučat angažovaly více než jiné a s dětmi se například učily či je doučovaly. Paní Olga by podle Muellerovy typologie péče prarodičů spadala do kategorie *ovlivňujícího prarodiče*, protože se se svojí vnučkou setkává téměř denně a na životě své jediné vnučky se aktivně podílí, představuje pro ni autoritu, motivuje ji a pomáhá jí pochopit problematické školní učivo (Dopita 2005). Míra interakce babiček s vnoučaty však závisí na řadě faktorů, které nesmíme opominout. Významným faktorem je nejen geografická vzdálenost, ale i počet vnoučat. Prarodič, který má pouze jedno vnouče v místě bydliště, se tak může svému vnoučeti věnovat více než jiný prarodič, který má vnoučat více a ve vzdálených lokalitách (Mueller a kol. in Dopita 2005).

„Takže naši zase jak to teďka je, že jsou lidé celý den zaměstnání v práci, (...) tak babička to nějak vyrovnává. No a tak teď už ona (vnučka) je na tom gymplu nižším, tak teď hlavně děláme matematiku, protože ona potvůrka se nechce moc učit, nerada

se učí a zanedbala to, takže vyfasovala trojku z matematiky, tak to sem říkala, tak to teda ne, tak to si myslím, že to teda vytáhnem zase na tu jedničku, ale to teda chemie nám dělá problémy. Já jsem sice kdysy maturovala z chemie, ale tadytu chemii já nechápu. Co oni berou. To je prostě trošku jinak, Ale jako zvládli bysme to, ale museli bysme se zase do toho ponořit. Jo? Já jsem si kvůli tomu dokonce koupila tu knížku.“
(paní Olga, 1 dítě, 1 vnouče)

Téma vnoučat bylo jedním z ústředních témat celého rozhovoru. Vždy, když jsem se dostala v rozhovoru k otázce péče o vnoučata, narátorky ožily a v mnoha případech se vydaly hledat rodinná alba a fotografie, aby mi mohly popsat a ukázat jednotlivá vnoučata. Jako jeden z možných důvodů, proč jsou vnoučata pro mé narátorky tak důležitým a radostným tématem, vnímám možnost kompenzovat si skrze přijetí společenské role babičky ztrátu jiné role. Mé vypravěčky sice ani v důchodovém věku neztratily roli matky, ale přestaly být „pečujícími matkami“, protože jejich děti jejich péči nepotřebují. V momentě, kdy i vnoučata přestala potřebovat „pečující babičky“, hledaly mé vypravěčky naplnění a seberealizaci v nových aktivitách.

“Co já bych... (děkala?) Já už mám vnuky... (velký), já mám čtyři vnuky, už je všechny mám vodrostlý. Ti už mě nepotřebujou. Takže už je nehlídám. Už nechcou ani pečící a vařící babičku (...) ted' mám vnuka, ten má dvaatřicet, tak mu říkám: ty, už si poříd'te něco malýho, já vám budu vozit kočárek. Hlídat nebudu, ale já bych vám vozila kočárek. Nikdo nechce. Ještě ne. No takže. Já bych se tady kousala nudou no.“
(paní Ema, 3 děti, 4 vnoučata)

3.3.2.7 Vize vlastní budoucnosti a zajištění péče

Poslední kategorie mého výzkumu je orientována na vlastní budoucnost mých vypravěček. Kromě osobních plánů a událostí na které se v blízké budoucnosti těší, které se příliš nelišily od současných aktivit, jsem se mých vypravěček dotazovala, zda již přemýšlely o situaci, kdy jim bude ubývat sil a již nebudou schopny se samy o sebe postarat. Přestože většina mých vypravěček je ve svém věku velice vitální, což jim také umožňuje věnovat se volnočasovým aktivitám, na tuto otázku mi odpověděly zcela jednoznačně, že si ji již promýšlely. Většina mých vypravěček má osobní zkušenost s péčí o stárnoucí a nemocné rodiče, což se výrazně odrazilo i v představě o jejich vlastní budoucnosti.

„No jako ty vyhlídky nikdo nechce zemřít že? Takže ty vyhlídky bůhvíjaké nemáme, ale snažíme se co nejdéle vydržet soběstační, abychom nemuseli obtěžovat některé další lidi. ... Protože já vím jak to bylo s mými rodiči. (...) Nejhorší vyhlídka na stáří je, když se stane člověk nemohoucí, závislý na cizích lidech.(...)Vím, že maminka potom ty

poslední roky bydlela pořád v tom městě, a protože nikdo z nás tam nebydlel, já jsem bydlela nejbliž, ale jak říkám byla jsem vytížená velice, pracovně, ale i všichni ostatní sourozenci, tak když už nemohla se sama o sebe starat, tak jsme ji dali do domova důchodců přímo v tom městě, kde bydlela, aby mohla eventuálně si zajít někdy domů, když by chtěla, ale pak ona už ani netrefila. My sme tam jezdili a brali jsme ji z toho domova domů, aby tam byla co nejméně. Ale do práce jsme museli chodit no.“(paní Olga)

Nejvíce se mé narátorky obávaly ztráty vlastní autonomie, popisovaly, že „nechtějí zůstat na obtíž“. Paní Olga vyprávěla, že se v péči o nemocné rodiče musela spolu se svými sourozenci střídát, a tato péče ji velmi vyčerpávala. Navíc byla v situaci, kdy sama živila svého syna a nemohla se kvůli péči o rodiče vzdát placeného zaměstnání. Sama tedy byla v pozici „pečující osoby“ a nechtěla takové břímě přenášet na svého syna. Stejně se k situaci zajištění vlastní péče v budoucnosti vyjádřily i další vypravěčky:

„Už jste třeba přemýšlela, že až na tom nebudete zdravotně tak dobře, jak to budete mít? Jestli se o Vás třeba rodina postará?“

„Víš co, já bych nechtěla. Já jsem rozhodnutá na sto procent. Já jsem se dlouho starala o maminku. Maminka byla v pohodě, maminka byla bezvadná, ale já jsem u ní strávila vlastně deset – patnáct let života, protože jsem tam denně chodila a ona mě strašně potřebovala tím, že mě tam chtěla, i když to nepotřebovala. A já jsem z toho života, je to blbý že to říkám, já jsem z toho nic neměla. Ráda jsem ji měla. Ráda jsem to udělala, ale a to bych nechtěla u mých děcek, já jsem říkala svým dětem, až nebudu schopná, ani chodit a budu blbá, úplně, ať mě fakt dají do nějakýho domova, penzionu. Mě to nebude vadit. Já vím, že se to říká teď tak lehce, že až k tomu dojde, že možná... ale tak sem se tak rozhodla. Prostě tak. Protože kdo se o mě... proč? Tak Radek můj syn, proč bych ho tím obtěžovala? (...) to je fakt zátěž pro ty děti. No po vnukách to nechci ani. Ne. Ne ne ne. To vůbec sem na tom ani nepřemýšlela. (...) Já bych chtěla být se stejně starýma lidma. Člověk tak má dožít. Člověk se má s tím smířit. Tady s tímto. Každýho to čeká. Že? Já su smířená se vším už.“

(paní Mirka)

„No už tady mám přihlášku do domova důchodců a nejsu schopná ju vyplnit. Vedle je penzion pro důchodce, tak jsem si říkala, jak jsem měla to koleno bolavý, že bych šla vedle. Že tam mají i výtah a všechno... Ale když vidím ty babky, jak se na zahrádce hádají a všecko... Já bych tam nebyla spokojená. No to skutečně by muselo být už abych tam šla. Ale jinak, já si ještě aji uvařím a to ta, já si uvařím to, co mám ráda, tak už jsem si koupila jeden jídlonosič tak kdyžtak si nechám vozit, až se mě nebude chtít vařit, tak si nechám vozit jídlo. Já už to tak promýšlím dopředu, zatím su schopná dělat všecko, ale jako vařit si určitě už hodně dlouho nebudu, ale zatím si vařím.(...) No a musím doplnit tu přihlášku do toho domova důchodců, protože (...)kdyby se mě náhodou něco stalo, tak ať mě mají kam umístit že? Všechny tři dcery pracujou že? Je to takový, člověk by jim nechtěl zůstat na obtíž, že?“

(paní Ema)

Paní Mirka i paní Ema již o své budoucnosti důkladně přemýšlely, paní Ema má dokonce nachystanou přihlášku do domova důchodců. Obě uváděly, že nechtějí, aby se o ně staraly jejich děti, protože je tím nechtějí „zatěžovat“. Paní Ema však ve vyprávění zdůrazňovala svou vlastní aktuální soběstačnost a možnost odchodu do domova důchodců vidí až jako poslední možnost, kdy si již nebude ani sama moci ohřát dovezené jídlo, nebo kdyby se její zdravotní stav výrazně zhoršil. Podle Sýkorové (2004, s. 96) sami senioři jako znaky vlastní autonomie považovali fyzickou soběstačnost a absenci pomoci druhých kterou definovali jako „být schopen či umět postarat se o sebe a domácnost sám, (...) nepotřebovat druhé, resp. nebýt na ně odkázán, (...) nemuset žádat o pomoc, doprošovat se a nebýt zavázán, (...) nezatěžovat druhé“.

Možnost jít dobrovolně do domova důchodců žádá z mých vypravěček sama nevívala, spíše se s touto skutečností mé vypravěčky smířily jako s jedinou možnou variantou, jak „nezůstat svým dětem na krku“.

Ve výpovědi paní Soni se objevily obě možnosti, rodinná péče i péče v domově důchodců v závislosti na okolnostech. I zde však paní Soňa vidí možnost domova důchodců jako tu druhou.

*„No tak to mám slíbený vod těch dětí, že se postarají. Tak nevím kterej víc, ale že se postarají. ((smích)). Ne, opravdu bylo to domluveno tak, že když už nebudu moct, tak puđu zpátky tady na domeček k nim bydlet. Anebo do domova důchodců. Podle toho, jak to bude dlouho trvat a jaká bude situace žejo. Ale spíš zatím věřím tomu domečku.“
(paní Soňa)*

Dudová (2015, s. 153) píše, že „péče o seniory je genderovaná (...) a pokud je v rodině dcera, která má podmínky k tomu péči poskytovat, bude s největší pravděpodobností pečovat ona“. Z rozhovorů Dudové (2015, s. 154), které prováděla rozhovory s ženami i muži pečujícími o nesoběstačného seniora v rodině, vyplynulo, že podmínkou pro poskytování péče je také blízkost bydliště. Ideální možnost představuje dvougenerační bydlení nebo možnost postupného nastěhování se pečující osoby k seniorce či seniorovi, který péči potřebuje. Podmínkou je také občasná výpomoc s péčí o seniorku nebo seniora od partnera či partnerky. Pro osoby, které žijí samy, je tedy mnohem obtížnější stát se primárním pečovatelem/ pečovatelkou. Paní Soňa se tedy spoléhá na pomoc svých dětí, zejména své dcery, která žije v rodinném domě v blízkosti paní Soni a má ideální podmínky pro to, aby se v budoucnu o paní Soňu, bude-li to třeba, postarala.

3.3.3 Shrnutí kategorií

V této části práce se pokusím shrnout všechna zjištění, která z analýzy kategorií vyplynula.

V kategorii „Zaměstnání“ jsem se věnovala výběru profese žen, která dále ovlivňovala podobu jejich života, zejména v oblasti kombinace rodinného a pracovního života a volného času. Mé narátorky si volily spíše feminizovaná odvětví, paní Zdenka, paní Sylva a paní Soňa byly zaměstnané ve zdravotnictví, paní Olga a paní Mirka působily ve školství, paní Ema a paní Zita pracovaly v administrativních pozicích v bance a paní Pavla, paní Hana, paní Vlasta pracovaly na dělnických pozicích v odvětví strojírenského průmyslu. Tuto specifikaci si ženy zvolily samy výběrem studijního oboru a po ukončení studia díky tzv. umístěnkám získaly uplatnění ve vystudovaném oboru. Výjimku tvořila pouze paní Pavla, které z rodinných důvodů nebylo umožněno studium na střední škole, a proto přijala dělnickou profesi.

Dále jsem se v kategorii „Kombinace rodinného a pracovního života“ věnovala tomu, jak se mým vypravěčkám dařilo naplňovat role, které od žen společnost očekávala – roli matky, manželky a hospodyně a roli zaměstnankyně. Na schopnost kombinovat tyto role měla velký vliv právě povaha zvoleného zaměstnání. Dvě z mých narátorek uvedly, že v důsledku náročné profese ve zdravotnictví neměly příliš volného času. Primárně svůj volný čas věnovaly zajištění chodu domácnosti a péči o děti, jejich role manželky stála až třetí v pořadí, což bylo jednou z příčin jejich rozvodu. Z hlediska dobové rozvodovosti především práci ve zdravotnictví považoval Možný (1983) za rizikovou.

Jako problematickou vnímaly mé vypravěčky krátkou dobu mateřské dovolené, která byla z počátku pouze půl roku, postupně se však tato doba prodlužovala. Ženy tak byly nucené využívat instituce jeslí, která zabezpečovala péči o děti již od šesti měsíců, aby se mohly vrátit po mateřské dovolené zpět do zaměstnání. Některá zaměstnání umožňovala pracujícím matkám zkrácení pracovní doby, jiná zaměstnání, zejména v odvětví průmyslu, se však nepřizpůsobovala potřebám rodičů, a tak se často oba manželé střídavě podíleli na vypravování dětí z domova. Vypravování a vyzvedávání dětí z jeslí a ze školky a pomoc ženě s péčí o děti byla oblast, kde muži v participaci v porovnání s jinými oblastmi domácích prací dominovali.

Na ztížené schopnosti žen kombinovat rodinný život s placeným zaměstnáním se také podílela situace „pracujících babiček“. Podle Šolcové (1984) řada babiček byla ještě zaměstnána a v období, kdy jejich děti potřebovaly pomoc s péčí o vnoučata, byly babičky

často na vrcholu své profesní dráhy, proto se do výchovy svých vnoučat nemohly zapojit v takové míře, jako předchozí generace babiček.

V kategorii „Genderová dělba práce“ jsem poukázala na vliv genderových stereotypů i výchovy při participaci mužů na domácích pracích. Samy narátorky považovaly tradiční genderovou dělbu rolí, kdy muž zabezpečuje rodinu finančně a žena se stará o chod domácnosti za samozřejmou. Vypravěčky popisovaly, že vyrůstaly v prostředí, kde byla striktně oddělena „ženská práce“ od „chlapské práce“, a nutnost ženy zabezpečovat práci v domácnosti vidí jako samozřejmou věc. V rodinách, kde se muži více zapojovali do domácích prací, měly ženy více volného času pro své vlastní koníčky. Opět se ale našly ženy, které samy zvládaly kombinovat zaměstnání i péči o rodinu, a přesto si našly čas na vlastní zájmy.

Podrobně jsem se aktivitám ve volném čase věnovala v následujících třech kategoriích podle chronologicky seřazeného životního období, v průběhu produktivního věku, po ztrátě partnera a v období „třetího věku“. Zde jsem se snažila sledovat, jak se charakter i četnost volnočasových aktivit v průběhu celého života mých komunikačních partnerek proměňoval. K největším změnám ve volnočasových aktivitách došlo po ztrátě partnera, kdy ženy hledaly způsob, jak přijmout novou společenskou roli, vyhnout se negativním myšlenkám, dostat se mezi lidi a prostřednictvím smysluplného využití volného času se seberealizovat. Některé ženy, které se celý život věnovaly péči o rodinu a později i péči o nemocného manžela nebo rodiče, ztratily po odchodu ze zaměstnání síť sociálních kontaktů, a proto pro ně bylo důležité se znovu zapojit do společenských aktivit, kde by mohly navázat nová přátelství. U těchto žen pak byly nejčastějšími aktivitami studium na Univerzitě třetího věku, členství v Klubu důchodců, dobročinnost nebo brigáda. Aktivnější způsob života však vedly ženy, které se různým volnočasovým aktivitám věnovaly i dříve, naopak ženy, které se v předchozím životě věnovaly primárně péči o děti, hledaly svou seberealizaci v roli babičky.

Závěrečná kategorie zachycuje pohled vypravěček na vlastní budoucnost a zajištění péče ve stáří. Tato představa o vlastní budoucí péči je ve velké míře ovlivněna osobními zkušenostmi žen s péčí o stárnoucí rodiče, jež byla pro ženy velkou zátěží. Z tohoto důvodu ženy reflektovaly náročnost případné péče pro jejich děti a vyjádřily ochotu přijmout odchod do domova důchodců, aby své děti osvobodily od náročné role a zodpovědnosti, kterou samy zažily, když pečovaly o vlastní rodiče.

4 ZÁVĚR

Výzkumnou otázkou, na kterou se v závěru práce pokusím odpovědět, bylo zaprvé, jak se promítla společenská role tehdejších „superžen“ z období produktivního života za státního socialismu do jejich současného života a za druhé, jak tyto ženy tráví svůj volný čas nyní po ovdovění a zániku primární rodiny v porovnání s trávením volného času v produktivním věku. Zároveň jsem se věnovala tomu, jak se v průběhu života mých narátorek proměňovaly jejich sociální role a jak je mé narátorky přijaly. Podklad pro pochopení tématu tvořila teoretická část, kterou jsem stavěla na dvou hlavních tématech, postavení ženy v období státního socialismu, v němž mé komunikační partnerky prožily téměř celý produktivní věk a stáří a jeho aktivní podoba, jako způsob vyrovnání se se změnami společenských rolí žen v rámci jejich života. Diplomová práce je založena na kvalitativní výzkumné metodě, protože cílem mého výzkumu bylo porozumět prožívání „superženství“ mých komunikačních partnerek, jeho interpretaci a dopadu na jejich dřívější i současný osobní život. Ke sběru dat jsem použila polostrukturované rozhovory s předem připravenými tematickými okruhy, které příkládám (viz. Příloha č. 2). Polostrukturované rozhovory jsem vedla s deseti ovdovělými ženami ve věku 68–80 let. Empirická část této práce pak vychází z těchto rozhovorů.

Využitím některých principů metody zakotvené teorie v rámci zpracování a analýzy dat jsem vytvořila několik kategorií, z nichž jsem postupnými kroky získávala celkový obraz života mých komunikačních partnerek, což mi pomohlo nalézt odpověď na mou výzkumnou otázku. Velmi důležitým rysem, který ovlivňoval podobu života žen v produktivním věku, ale promítl se i do současného způsobu trávení volného času, bylo zaměstnání mých komunikačních partnerek a participace mužů na domácích pracích a péči o děti, což v důsledku vedlo k různé míře schopnosti žen kombinovat rodinný a profesní život. V otázce participace mužů při domácích pracích a pomoci ženám s kombinováním role matky, hospodyně i zaměstnankyně byly výpovědi mých žen sice rozdílné, variabilita však nebyla nijak dramatická. Většina žen uvedla, že za domácí práce a péči o děti v rodině zodpovídá primárně žena a muž v rámci svých možností pomáhá. Někteří muži se podíleli na správě domácnosti i péči o děti jen minimálně kvůli náročnosti svého zaměstnání nebo nutnosti za prací dojíždět do jiného města. Jejich ženy tak byly „pilířem celé domácnosti“. Všechny ženy uvedly, že genderovou dělbu práce, kdy žena zajišťuje chod domácnosti a péči o děti a muž se stará o finanční zabezpečení rodiny, považují za přirozenou a samozřejmou. Na tomto přesvědčení se podílela ve velké míře výchova i genderové stereotypy udržované

společností. Některé ženy považovaly participaci muže na domácích pracích za dostačující (paní Pavla, paní Hana i paní Soňa), jiné konstatovaly, že by podíl mužů na domácích pracích mohl být větší (Paní Zdenka, Ema, Sylva, Olga i paní Mirka). Sférou, v níž se muži poměrně angažovali, bylo vypravování a vyzvedávání dětí do a z jeslí a školek, kvůli nutnosti obou manželů kombinovat svou pracovní dobu s rodičovskými povinnostmi. V důsledku zátěže žen „dvojí rolí“ neměly mé komunikační partnerky v průběhu produktivního věku příliš volného času pro sebe a pro naplnění svých vlastních zájmů. Ve svém volném čase se věnovaly péči o domácnost a jako častou činnost, kterou dělaly rády, jmenovaly šití oblečení. Tato činnost byla však v mnoha případech podnícena nedostatkem zboží na trhu v období socialismu. Dnes se již této činnosti mé narátorky nevěnují v takové míře jako dříve, jelikož je oblečení na trhu dostatek a také mají na výběr ze široké škály sortimentu. Svůj volný čas tedy mé narátorky přizpůsobovaly zájmům a potřebám svých manželů a celé rodiny. Mnoho žen mělo také zkušenost s péčí o druhé, nejčastěji o své stárnoucí rodiče a v pozdějším věku také o své nemocné muže. Pečovat o své stárnoucí rodiče bylo v období státního socialismu považováno za morální odpovědnost a tato činnost se opět očekávala pouze od žen. V průběhu celého svého života většina mých narátorek neustále o někoho pečovala. Proto mne zajímalo, jak se svým volným časem nakládají v současnosti, po rozpadu primární rodiny, kdy jsou již jejich děti dospělé, a i jejich vnoučata jsou z velké části samostatná, což byla druhá část mé výzkumné otázky.

Velký zlom ve způsobu trávení volného času mých vypravěček tvořil moment ztráty životního partnera. K situaci ovdovění v životě mých vypravěček obvykle docházelo až v období po odchodu do důchodu. Výjimkou byly dvě mé narátorky, paní Olga a paní Mirka, které ovdověly velmi mladé, v raném věku svých dětí. Paní Olga se se situací ovdovění vyrovnala poměrně brzy a našla si nového životního partnera, se kterým prožila celý svůj produktivní věk. Druhý muž paní Olgy zemřel před deseti lety. Paní Mirka prožila svůj produktivní věk jako matka samoživitelka. Přesto se se všemi „rollemi“ vyrovnala dobře. Paní Mirka byla zvyklá starat se o domácnost i rodinu sama a také sama rozhodovala o svém volném čase, proto se různým koníčkům věnovala již v průběhu svého produktivního věku. V podobné situaci se ocitla i paní Sylva, která se jako velmi mladá matka rozvedla a po druhé se provdala až po úplném osamostatnění svého syna. Paní Sylva tedy podobně jako paní Mirka rozhodovala o svém životě sama, a proto se více věnovala svým zájmům než ostatní provdané narátorky. Tento aktivní styl života si s sebou obě komunikační partnerky, paní Mirka i paní Sylva, přenesly do současného období tzv. „třetího věku“. Ženy, které ovdověly

až po odchodu do důchodu a v průběhu předchozí životní etapy se příliš nevěnovaly žádným koníčkům, se zejména v prvních letech života v penzi věnovaly svým vnoučatům, nebo péči o nemocné rodiče. Impulsem k uskutečnění vlastních cílů a plánů bylo až období, kdy již jako „pečující babičky“ nebyly třeba. Obecně spíše platí, že aktivitám se v pozdějším věku věnují ti lidé, kteří vedli aktivní život již v průběhu předchozího věku. Jsem si však vědoma toho, že skupinu mých komunikačních partnerek nelze homogenizovat, přestože se nachází v podobném věkovém rozmezí, pochází z přibližně stejných sociálních podmínek a spojuje je stejná zkušenost ztráty životního partnera. Život každé z mých vypravěček však byl provázen individuálními okolnostmi. Důležitým zjištěním je, že velký vliv na „vlastní aktivitu“ ve stáří měla především různá míra participace mužů při domácích pracích. Ženy, které převzaly plnou zodpovědnost za chod domácnosti a péče o děti, se se ztrátou manžela vyrovnaly lépe, byly ve stáří mnohem aktivnější a věnovaly se více společenským aktivitám, klasickým příkladem trávení volného času těchto žen bylo studium na univerzitě třetího věku, věnování se placené brigádě nebo dobročinnosti. Oceňuji také schopnost těchto žen přizpůsobit se dobře, naučit se pracovat s novými technologiemi a ke svým činnostem využívat práci na počítači. Naopak ženy, které popisovaly větší míru participace manželů na domácích pracích, nebo relativní vyrovnanost, se se ztrátou manžela vyrovnávaly hůře a ve volném čase spíše tíhly k přebírání manželových koníčků za své vlastní. Jako příklad zde uvedu paní Pavlu, která se i po odchodu manžela věnovala pravidelnému navštěvování kostela, přestože sama již neměla k této aktivitě důvod. Možným vysvětlení by však mohlo být, že ženy, které uváděly vyšší angažovanost mužů na zajištění péče o děti a domácnost, měly se svými muži harmoničtější a intenzivnější vztah, proto ztrátu partnera snášely hůře.

Odpovědí na výzkumnou otázku tedy je, že předchozí způsob života a míra participace mužů na domácích pracích a míra schopnosti žen kombinovat roli manželky, matky a zaměstnankyně má do značné míry vliv i na způsob trávení a prožívání volného času ve stáří. Nelze však výsledky výzkumu generalizovat, protože se jedná o velmi malý vzorek populace, který je i přes relativně blízké výchozí podmínky značně nehomogenní. Velký vliv na způsob trávení volného času ve stáří mají také individuální charakter a povaha jedince, ale dále např. existující infrastruktura a dostupnost organizací pro volný čas seniorů a senierek. Ženy, které v průběhu předchozího života dávaly přednost rodině před svými vlastními zájmy a koníčky, tíhly ve stáří spíše k roli „pečující babičky“. Naopak ženy, které si i v průběhu produktivního věku, kdy byly zatíženy rolí matky, hospodyně a zaměstnankyně, dokázaly najít čas na vlastní koníčky, trávily svůj volný čas „aktivnějším“ způsobem. V závěru práce uznávám, že všechny mé narátorky si s rolí „superženy“, která

musela zejména v produktivním životě kombinovat roli matky, manželky, hospodyně a zaměstnankyně, poradily dobře. Přijetí této socialistické podoby ženství však nebylo snadné, naopak stálo ženy mnoho úsilí a přinášelo vyčerpání. Tyto ženy si tedy právem zaslouží být nazývány „superženami“, nikoli však v tom smyslu, že bez námahy plní očekávání socialistické společnosti, ale spíše jako její „statečné oběti“.

Bibliografie

ARBER, Sara, Kate DAVIDSON a Jay GINN. *Gender and ageing: changing roles and relationships*. Maidenhead: Open University Press, 2003.

BAKALOVÁ, Jana, Radim BOHÁČEK a Daniel MÜNICH. *Komparativní studie věku odchodu do důchodu v České republice*. Praha: Národohospodářský ústav AV ČR, 2015. Studie Institutu pro demokracii a ekonomickou analýzu. ISBN 978-80-7344-349-8. Dostupné také online: http://praha.vupsv.cz/fulltext/ul_1947.pdf

BALOGOVÁ, Beáta. „Vstup do důchodku ako náročná životná situácia a kvalita života seniora“. In SÝKOROVÁ, Dana a Oldřich CHYTIL, ed. *Autonomie ve stáří: strategie jejího zachování*. V Ostravě: Ostravská univerzita, Zdravotně sociální fakulta, 2004, s. 196-205. ISBN 80-7326-026-3.

BAUEROVÁ, Jaroslava. *Zaměstnaná žena a rodina*. Praha: Práce, 1974.

BAUEROVÁ, Jaroslava a BÁRTOVÁ, Eva. *Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě*. Praha: Svoboda, 1987.

BEAUVOIR, S. d.. *Druhé pohlaví* (J. Kostohryz & H. Uhlířová, Trans.). Praha: Orbis, 1967.

BEBEL, A.. *Žena a socialismus* (J. Stehlík, Trans.). Praha: Státní nakladatelství politické literatury. Výběr, 1962.

BÚTOROVÁ, Zora, Jarmila FILADELFIOVÁ, Bernardína BODNÁROVÁ, Peter GURÁŇ a Sylvia ŠUMŠALOVÁ. *Štvrtý rozmer tretieho veku: desať kapitol o aktívnom stárnutí*. Přeložil Lucia FALTINOVÁ. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2013 a. Štúdie a názory. ISBN 978-80-89345-44-1.

BÚTOROVÁ, Zora. „Životné etapy a vek očami verejnosti“. 2013 b. In BÚTOROVÁ, Zora, Jarmila FILADELFIOVÁ, Bernardína BODNÁROVÁ, Peter GURÁŇ a Sylvia ŠUMŠALOVÁ. *Štvrtý rozmer tretieho veku: desať kapitol o aktívnom stárnutí*. Přeložil Lucia FALTINOVÁ. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2013, s. 95–110. Štúdie a názory. ISBN 978-80-89345-44-1.

ČORNANIČOVÁ, Rozália. „Kvalita života v séniu“. In SÝKOROVÁ, Dana a Oldřich CHYTIL, ed. *Autonomie ve stáří: strategie jejího zachování*. V Ostravě: Ostravská univerzita, Zdravotně sociální fakulta, 2004, s. 143-153. ISBN 80-7326-026-3.

DISMAN, Miroslav. *Jak se vyrábí sociologická znalost: příručka pro uživatele*. 3. vyd. Praha: Karolinum, 2000. ISBN 80-246-0139-7.

DOPITA, Miroslav. „Věk: Stáří – Role: Prarodič“. In SÝKOROVÁ, Dana, Dušan ŠIMEK a Miroslava DVORÁKOVÁ, ed. *Třetí věk trojí optikou*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomouensis, s. 33 - 42. ISBN 80-244-1006-0.

DUDOVÁ, Radka. *Postarat se ve stáří: rodina a zajištění péče o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) v koedici se Sociologickým ústavem AV ČR, 2015. Sociologické aktuality. ISBN 978-80-7419-182-4.

EICHLEROVÁ, Jitka. *Postavení ženy v socialistické společnosti* [online]. Praha: 1985 [cit. 29.1. 2018]. Dostupné z: http://digitoool.is.cuni.cz/R/?func=dbin-jump-full&object_id=73868. Vedoucí práce Antonín VANĚK.

ENGELS, F.. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* (J. Bílý & P. Levit, Trans.). Praha: Svoboda. Výběr, 1949.

EVROPSKÁ KOMISE. Aktivní stáří – výsledky výzkumu Euro barometru 76.2 [online]. 2012. [cit. 5.2. 2018]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_378_fact_cz_cz1.pdf

FILADELFIOVÁ, Jarmila a BÚTOROVÁ, Zora. „Práce v životě starších lidí“. In BÚTOROVÁ, Zora, Jarmila FILADELFIOVÁ, Bernardína BODNÁROVÁ, Peter GURÁŇ a Sylvia ŠUMŠALOVÁ. *Štvrtý rozmer tretieho veku: desať kapitol o aktívnom stárnutí*. Přeložil Lucia FALTINOVÁ. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2013. Štúdie a názory, s. 143 – 223. ISBN 978-80-89345-44-1.

FILIPCOVÁ, Blanka. *Člověk, práce, volný čas*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1966. Sociologická knižnice.

FILÍPEK, Jindřich a FILIPCOVÁ, Blanka. *Socialistický způsob života – skutečnost i program*. 1. vyd. Praha: Horizont, 1980. 197, [3] s. Na pomoc politickému vzdělávání.

GAL, Susan a KLIGMAN, Gail. *The politics of gender after socialism: a comparative-historical essay*. Princeton, NJ: Princeton University Press, c2000. ISBN 0-691-04894-0.

GRAHAM, H. „Caring: A labour of Love“. In FINCH, Janet. a Dulcie. GROVES. *A Labour of love: women, work, and caring*. Boston: Routledge & K. Paul, 1983, s. 13–30. ISBN 071009504x.

GELNAROVÁ, Jitka. Historie českého ženského hnutí od pol. 19. století do roku 1948. Praha: FHS UK. [Přednáška] 10. 10. 2017.

HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava. *Aktivita jako projekt: diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studie. ISBN 978-80-7419-152-7.

HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava. „Genderové nerovnosti ve stáří: marginalizace a znevýhodnění žen ve stáří“. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2008, roč. 8, č. 2, s. 28-36.

HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava. „Sendvičová generace – kombinování práce a péče o závislé členy rodiny“. In *Rovné příležitosti: sedmé speciální vydání*. Praha: Gender Studies, 2012. ISBN 978-80-86520-46-9.

HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava. „Ovdovění a partnerské vztahy žen ve stáří.“ In HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava, Martin KREIDL, Barbora HUBATKOVÁ, Alena PAŘÍZKOVÁ, Ladislav RABUŠIC a Martina ŠTÍPKOVÁ. *Proměny partnerství: životní dráhy a partnerství v české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012. Studie, s. 194 – 217. ISBN 978-80-7419-142-8.

HAŠKOVÁ, Hana a UHDE, Zuzana. „Životní dráhy v kontextu sociálních změn“. In HAŠKOVÁ, Hana. *Vlastní cestou?: životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: Sociologické

nakladatelství (SLON) v koedici se Sociologickým ústavem AV ČR, 2014. Studie (Sociologické nakladatelství), s. 17-33. ISBN 978-80-7419-178-7.

HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Fenomén stáří*. Vyd. 2., podstatně přeprac. a dopl. Praha: Havlíček Brain Team, 2010. ISBN 978-80-87109-19-9.

HAVELKOVÁ, Barbara. „Tři stadia genderu v socialistickém právu“. In HANÁKOVÁ, Petra, Barbara HAVELKOVÁ, Kateřina KOLÁŘOVÁ, et al., HAVELKOVÁ, Hana a Libora OATES-INDRUCHOVÁ, ed. *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015. Post (Sociologické nakladatelství), s.45-81. ISBN 978-80-7419-096-4.

HESSE-BIBER, Sharlene Nagy. *Feminist research practice: a primer*. Second Edition. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2014. ISBN 978-1412994972.

HUDCOVÁ, Jana. 1946. „Osvobozená domácnost“. In BAHENSKÁ, M., HECZKOVÁ, L., MUSILOVÁ, D.. *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014, s. 212–214.

CHAMBERS, Pat. „Widowhood in later life“. In ED. BY MIRIAM BERNARD, Judith PHILLIPS a LINDA MACHIN... [ET AL.]. *Women ageing: changing identities, challenging myths*. London: Routledge, 2000, s. 127–147. ISBN 0415189446.

JECHOVÁ, K. „Postavení žen v Československu v období normalizace“. In TŮMA, Oldřich a Tomáš VILÍMEK, ed. *Česká společnost v 70. a 80. letech: sociální a ekonomické aspekty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012. Česká společnost po roce 1945, s. 176 – 246. ISBN 978-80-7285-162-1.

KASTEN, Hartmut. *Ženy – muži: [genderové role, jejich původ a vývoj]*. Praha: Portál, 2006. Spektrum (Portál). ISBN 80-7367-145-x.

KŘÍŽKOVÁ, Marta a Marta VOHLÍDALOVÁ. „The Labour Market and Work-Life Balance in the Czech Republic in Historical Perspective“. In HAŠKOVÁ, Hana a Zuzana UHDE, ed. *Women and social citizenship in Czech society: continuity and change*. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, 2009. ISBN 978-80-7330-150-7

MALÁ, Anna. 1926. „Kus nového života“. In BAHENSKÁ, M., HECZKOVÁ, L., MUSILOVÁ, D.. *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, 2010, s. 259–261.

MALÁ, Anna a Anna KŘENOVÁ. 1921. „Program, organizace a taktika komunistických žen“. In BAHENSKÁ, M., HECZKOVÁ, L., MUSILOVÁ, D.. *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, 2010, s. 238–240.

MARHALL, Leni. "Aging: A Feminist Issue." *NWSA Journal*, Johns Hopkins University Press, 2006, **18**(1), vii – xiii. [cit. 15.4 2018]. Dostupné z: <https://muse.jhu.edu/article/195222>

MATULOVÁ, Nina a JAROŠOVÁ, Helena. *Žena v dnešní rodině*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1976. 250, [4] s. Dobrý vítr; sv. 39.

MATÝSKOVÁ, Danuše. „Vzdělávací aktivity v seniorském věku“. In SÝKOROVÁ, Dana a Oldřich CHYTIL, ed. *Autonomie ve stáří: strategie jejího zachování*. V Ostravě: Ostravská univerzita, Zdravotně sociální fakulta, 2004, s.254-260. ISBN 80-7326-026-3.

MOŽNÝ, Ivo. *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*. Brno: Blok, 1990. ISBN 80-7029-018-8.

MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. 2., upr. vyd. Ilustroval Vladimír JIRÁNEK. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2008. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-86429-87-8.

MOŽNÝ, Ivo. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1983.

OATES-INDRUCHOVÁ, Libora. „Řekni, kde ty traktoristky jsou? Kulturní reprezentace genderu v pozdním socialismu“. In HANÁKOVÁ, Petra, Barbara HAVELKOVÁ, Kateřina KOLÁŘOVÁ, et al., HAVELKOVÁ, Hana a Libora OATES-INDRUCHOVÁ, ed. *Vyvlastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015. Post (Sociologické nakladatelství), s. 393-425. ISBN 978-80-7419-096-4.

ONDRUŠOVÁ, Jiřina. *Stáří a smysl života*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1997-2.

PACOVSKÝ, V.. *Proti věku není léku: Úvahy o stárnutí a stáří*. Praha: Karolinum, 1997.

PAVLÍK, Z., RYCHTAŘÍKOVÁ, J., ŠUBRTOVÁ, A. *Základy demografie*. 1. vydání. Praha: Academia, 1986. ISBN 21-075-86 .

PAZ, Amira, Israel DORON & Aviad TUR-SINAI *Gender, aging, and the economics of “active aging”*: *Setting a new research agenda* [online]. Journal of Women & Aging, 2017. [cit. 8.3. 2018]. Dostupné z: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08952841.2017.1295677>

PETROVÁ KAFKOVÁ, Marcela. *Šedivějící hodnoty?: aktivita jako dominantní způsob stárnutí*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2013. EDIS : ediční řada disertačních prací FSS MU. ISBN 978-80-210-6310-5.

PŘIBYL, Hugo. *Lidské potřeby ve stáří*. Praha: Maxdorf, 2015. ISBN 978-80-7345-437-1

RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-246-0525-2.

Senioři vítáni: Sborník případových studií. Praha: Otevřená společnost, o.p.s., 2008. ISBN: 978-80-87110-9. Dostupné také online: <http://osf.cz/wp-content/uploads/2015/04/seniori-vitani.pdf>

SÝKOROVÁ, Dana. „Autonomie očima seniorů“. In SÝKOROVÁ, Dana a Oldřich CHYTIL, ed. *Autonomie ve stáří: strategie jejího zachování*. V Ostravě: Ostravská univerzita, Zdravotně sociální fakulta, 2004, s. 93–122. ISBN 80-7326-026-3.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. 2009. „Stáří členové rodiny – péče žen o ně je přece samozřejmostí!!“. In *Rovné příležitosti: sedmé speciální vydání*. Praha: Gender Studies, 2012. ISBN 978-80-86520-46-9.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. „Předmluva“. In JEŘÁBEK, Hynek. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studie (Sociologické nakladatelství), s. 9–11. ISBN 978-80-7419-117-6.

ŠMAUSOVÁ, Gerlinda. „Emancipace, socialismus a feminismus“. In OATES-INDRUCHOVÁ, Libora, ed. *Tvrdošijnost myšlenky: od feministické kriminologie k teorii genderu: na počest profesorky Gerlindy Šmausové*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011, s. 195–206. ISBN 978-80-7419-043-8.

ŠOLCOVÁ, Miroslava. *Postavení ženy v socialistické společnosti*. 1. vyd. Praha: Horizont, 1984.

ŠOLCOVÁ, Miroslava. *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. 1. vyd. Praha: Horizont, 1976.

ŠPATENKOVÁ, Naděžda. „Fenomén vdovství“. In SÝKOROVÁ, Dana, Dušan ŠIMEK a Miroslava DVOŘÁKOVÁ, ed. *Třetí věk trojí optikou*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomouensis, s. 71-88. ISBN 80-244-1006-0.

ŠPRINCOVÁ, Veronika. „Postavení žen v Československu v období let 1948–1989 v dobových sociologických výzkumech a datech“. In HANÁKOVÁ, Petra, Barbara HAVELKOVÁ, Kateřina KOLÁŘOVÁ, et al., HAVELKOVÁ, Hana a Libora OATES-INDRUCHOVÁ, ed. *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015. Post (Sociologické nakladatelství), s. 83–124. ISBN 978-80-7419-096-4.

ŠVIGOVÁ, Milada. *Volný čas a my*. 1. vydání. Praha: Svobodné slovo, 1967. 155 stran. Živé myšlenky; svazek 14.

TOMEŠ, Igor a Kateřina ŠÁMALOVÁ. *Sociální souvislosti aktivního stáří*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2017. ISBN 978-80-246-3612-2.

VÁVROVÁ, Anna. *Syndrom opuštěného hnízda jako faktor ovlivňující život žen v současné společnosti*. [online]. 2008. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra pedagogiky. [cit. 2018-02-04]. Dostupné z: https://theses.cz/id/akugu7/downloadPraceContent_adipIdno_10703. Vedoucí práce Zdeněk TOUŠEK.

VODOCHODSKÝ, Ivan a Petra KLVAČOVÁ. „Normativní podoby manželství v předlistopadové populárně-naučné literatuře“. In HANÁKOVÁ, Petra, Barbara HAVELKOVÁ, Kateřina KOLÁŘOVÁ, et al., HAVELKOVÁ, Hana a Libora OATES-INDRUCHOVÁ, ed. *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015. Post (Sociologické nakladatelství), s. 207–241. ISBN 978-80-7419-096-4.

VODOCHODSKÝ, Ivan. „Superženy“ a „velké děti“: *Konceptualizace postavení mužů v rámci genderového řádu státního socialismu*. Praha: Fakulta sociálních věd UK, 2007.

Vyhláška ministra ochrany práce a sociální péče ze dne 4. července 1945, o mzdovém (platovém) zrovnoprávnění žen. 1945. In Bahenská, M.; Heczková, L.; Musilová, D. *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014. s. 210–211.

WAGNEROVÁ, Alena. 1995. „Emancipace a vlastnictví. Příspěvek do diskuse o chybějících předpokladech pro vznik feminizmu v předlistopadovém Československu“. In WAGNEROVÁ, Alena. *Žena za socialismu: Československo 1945-1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2017. Gender sondy. s. 220-231. ISBN 978-80-7419-252-4.

WAGNEROVÁ, Alena. *Žena za socialismu: Československo 1945-1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2017. Gender sondy. ISBN 978-80-7419-252-4.

Internetové zdroje

Vysokou zaměstnanost udržuje rostoucí počet pracujících ve vyšším věku. [online]. Český statistický úřad. 5.6. 2016. [cit. 17.6.2018]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/36740470/czam080516analyza.pdf/b89f9bb8-d899-45bc-a06c-d78b20736387?version=1.0>

Přílohy

Příloha č. 1 – Tabulka s údaji o narátorkách

Příloha č. 2 – Scénář rozhovoru

Příloha č. 1 – Tabulka s údaji o narátorkách

	Rok narození	Zaměstnání	Rok naroz. 1. dítě/ Počet dětí	Participace muže na domácích pracích	Rok/Věk odchodu do důchodu	Vdova	Aktivity dříve	Aktivity v současnosti
Zdenka	1938	Zdravotní sestra	1961/ 3	malá	1993/ 55 let	1 rok	Ruční práce, Čtení, zahrádkaření	Domácnost, Čtení, Zahrádkaření vnoučata
Pavla	1939	Dělnice	1960/ 3	střední	1992/ 53 let	3 roky	Čtení, cestování, kostel	Čtení, Kostel, vnoučata
Hana	1940	Dělnice	1962/ 2	velká	1996/ 56 let	9 let	Košíková, Brigády, Péče o rodiče	Brigády, Práce na PC
Ema	1942	Pracovnice banky	1962/ 3	malá	1996/ 54 let	10 let	Basketbal, Zahrádkaření, cestování	Dobrovolnictví, Práce na PC, Zahrádkaření,
Zita	1942	Pracovnice banky	1965/ 2	malá	1995/ 53 let	16 let	Sokol, Cestování	Sokol, U3V, Klub důchodců, Brigády, Cestování, Nový partner Práce na PC
Sylva	1943	Zdravotní laborantka	1968/ 1	malá	1996/ 53 let	5 let	Ruční práce, Kultura, Brigáda, Cestování,	Dobrovolnictví, Umělecké kroužky, U3V, Klub důchodců, Cestování, Práce na PC
Olga	1943	Učitelka a ředitelka ZŠ	1969/ 2 (1 syn zemřel)	střední	2008/ 65 let	44 let	Péče o nemocného manžela a rodiče	U3V, Klub důchodců, Cvičení Vnoučata, Práce na PC
Mirka	1945	Učitelka ZŠ	1968/ 3	malá	2005/ 55 let + 5 let práce navíc	43 let	Ruční práce, Kultura, Kolo, Péče o maminku	Brigáda, Cestování, kolo Vnoučata, Práce na PC
Soňa	1946	Zubní laborantka	1966/ 2	1.muž -malá 2. muž - velká	2011/ 65 let	32 let	Péče o rodiče a nemocného bratra, brigáda	Brigáda, Dobrovolnictví, Cestování, Vnoučata, Práce na PC
Vlasta	1950	Dělnice	1972/ 3	střední	2007/ 57 let invalidní důchod	4 roky	Kultura, zahrádkaření Péče o nemocného manžela a maminku	Brigáda Práce na PC

Příloha č. 2 – Scénář rozhovoru

1. Okruh: Životní medailonek vypravěčky:

Mohla byste mi povědět něco o sobě? Mohla byste mi popsat své dětství a jak jste se dostala k povolání, které jste v průběhu života vykonávala?

(Doplňující otázky:

Jak jste se seznámila s Vaším manželem?

Kdy jste se vdávala?

Jaké bylo zaměstnání Vašeho manžela?)

2. Okruh: Kombinace zaměstnání a soukromého života

Mohla byste mi popsat, jak vypadal Váš běžný všední den v období, kdy už jste byla vdaná, děti už chodily do školy a vy jste chodila do zaměstnání?

a) Práce v domácnosti

Jaká byla například dělba povinností v domácnosti? Co jste dělala vy a jak se na chodu domácnosti podílel Váš manžel?

(Doplňující otázka:

Jak jste tuto povinnost práce v domácnosti vnímala? Byla to činnost, kterou jste dělala ráda, nebo to pro Vás byla samozřejmost?)

b) Koníčky, aktivity ve volném čase

Věnovala jste se nějakým koníčkům, když jste ještě byla zaměstnaná a pečovala jste o děti?

(Doplňující otázky:

Jakým koníčkům se věnoval Váš manžel?

Jaké koníčky a zájmy jste měli jako rodina?

Jak jste trávila volný čas poté, co se děti osamostatnily a odstěhovaly?)

c) Změna režimu po r. 1989

Když v roce 1989 došlo ke změně režimu, změnilo se něco i pro Vás? Ovlivnila tato změna nějak Váš osobní nebo pracovní život?

3. Okruh: Život po odchodu do důchodu

Jak vypadal Váš běžný všední den, když jste odešla ze zaměstnání do důchodu?

(Doplňující otázky:

V kolika letech jste odešla do důchodu?

Jakým činnostem jste se ve volném čase věnovala s manželem?

Jaké byly vaše individuální koníčky?

Měla jste nějaká přání odkládaná na důchod, protože dříve na ně nebyl čas?)

4. Okruh: Finanční situace

Jak jste byla po odchodu do důchodu spokojená s výší důchodu? Vystačilo Vám to? Připravovala jste se na důchod nějak již dříve?

5. Okruh: Život po ztrátě partnera

*Jak se změnil Váš život po smrti manžela? Vím, že je to hodně těžká otázka a je těžké na ni odpovědět, ale **co Vám pomohlo se s tím vyrovnat?***

(Doplňující otázky:

Jak se po smrti manžela změnila vaše každodenní aktivity?

Jaký význam pro Vás tyto aktivity měly?

Jak se potom, co jste zůstala sama, změnila vaše finanční situace?

Jaké máte ještě plány do budoucna?)

6. Okruh: Vlastní představa budoucnosti

Jaké máte ještě plány do budoucna?

Přemýšlela jste už nad tím, kdo by se o Vás v případě zdravotních potíží postaral?